MÜTEFEKKİR
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
AKSARAY UNIVERSITY JOURNAL of THE FACULTY of THEOLOGY
e-ISSN: 2148-8134 • cilt / volume: 13 • sayı / issue: 25 • Haziran / June 2026 • 282-302

Kur'an Yorumunda Nesnellik Sorunu: Klasik ve Modern Yaklaşımların Karşılaştırmalı Hermenötik Analizi

Rukiye HACIBEKTAŞOĞLU
Arş. Gör. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İzmir/Türkiye, rukiye.hacibektasoglu@ikcu.edu.tr, https://orcid.org/0000-00022978-1504,
doi: https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1778751.

Araştırma Makalesi

Süreç
Geliş Tarihi: 05.09.2025
Kabul Tarihi: 04.03.2026
Yayın Tarihi: 16.06.2026

Hakem Değerlendirmesi:
Bu makale, en az iki dış hakem/çift taraflı kör hakem tarafından incelenmiştir.
Benzerlik taraması:
Bu makale iThenticate ile taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
Etik Beyan:
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulmuştur.
Tarafsızlık:
Yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakemleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır.
Finansman:
Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.
Çıkar Çatışması:
Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.
Yazar Katkı Oranı:
Çalışma tek yazar tarafından yürütülmüştür.
Yapay Zekâ Beyanı:
Bu çalışmanın hazırlanmasında yapay zekâ araçları kullanılmamıştır.

Öz

Bu çalışma Kur'an yorumunda nesnellik sorununu Kur'an yorum geleneği ile modern yorum kuramları arasında yeni bir perspektifle ilişkisel ve karşılaştırmalı bir düzlemde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Klasik ile modern dönemlerden seçilen temsil gücü yüksek bazı yaklaşımlar üzerinden nesnellik idealinin nasıl kavramsallaştırıldığı, hangi açmazlarla karşılaşıldığı ve ne tür çözüm önerileriyle yeniden tanımlandığı incelenmiştir. Araştırma, nitel araştırma yöntemi kapsamında doküman incelemesine dayalı olarak yürütülmüştür. Çalışma Kur'an yorumunda nesnellik sorununu sabit anlam arayışı ve yöntem merkezli yaklaşımların ötesine taşıyarak yeniden kavramsallaştırması bakımından ilgili literatüre katkı sunmaktadır. Çalışmanın teorik çerçevesini özellikle Gadamer'in anlam, yorum ve nesnellik ilişkisine dair görüşleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda klasik dönemde İmam Şâfiî, Gazzâlî ve İbn Teymiyye'nin nesnel anlam ve yorum anlayışları ile modern dönemde Kur'ancılık, Fazlurrahman'ın tarihselci yöntemi ile Ebû Zeyd gibi çağdaş düşünürlerin yaklaşımlarıyla sınırlandırılmıştır. Çalışma sonucunda klasik dönemde nesnelliğin metnin kendi kendisini açıklaması, literaline sadakati, sünnetle uyumu ve belli bir tarihi dönemle sabitlenmesi gibi hususlarla inşa edildiği görülmüştür. Modern dönemde ise nesnelliğin geleneğin otoritesinden, bazı tarihsel yorum kalıplarından arındırılması veya tarihsel bağlamın analizi üzerinden evrensel ilkelerin metodolojik bir zeminde yeniden inşa edilme çabası olarak şekillendiği tespit edilmiştir. Sonuç olarak nesnelliğin bir tepki, kaygı ya da ideal olarak refleksif bir tavır ve bir yöntem aracılığıyla araçsallaştırılması yerine bu ilginin yorumun veya anlamın kendisine yöneltilmesi önerilmektedir. Böylece metnin niyeti, yorumların iç tutarlılığı, geleneğin denetleyici gücü, zamansal mesafenin verimliliği ve yorumlar arası karşılaştırılabilirlik gibi ölçütlerle gerekçelendirilebilir, sorumlu, meşru ve geçerli bir yorumun/anlamın inşası mümkün olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an yorumu, Nesnellik, Hermenötik analiz, Anlam ve yorum.

Atıf
Hacıbektaşoğlu, Rukiye. "Kur'an Yorumunda Nesnellik Sorunu: Klasik ve Modern Yaklaşımların Karşılaştırmalı Hermenötik Analizi". *mütefekkir 13*/25 (2026), 282-302 https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1778751.

Bu eser Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International lisansı altında lisanslanmıştır.

The Problem of Objectivity in Qur'anic Interpretation: A Comparative Hermeneutical Analysis of Classical and Modern Approaches

Rukiye HACIBEKTAŞOĞLU
Research Assistant, Ph.D., İzmir Katip Çelebi University, Faculty of Theology, İzmir/Türkiye, rukiye.hacibektasoglu@ikcu.edu.tr, https://orcid.org/0000-00022978-1504,
doi: https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1778751.

Research Article

History
Received: 05.09.2025
Accepted: 04.03.2026
Published: 16.06.2026

Referee Assessment:
This article has been reviewed by at least two external reviewers/double-blind reviewers.
Plagiarism:
This article has been scanned with iThenticate and verified to be free of plagiarism.
Ethical Statement:
This study was prepared in accordance with scientific and ethical principles.
Impartiality:
The author has not been involved in any stage of the article evaluation and publication process; the peer review process has been completed in accordance with the principles of scientific impartiality.
Funding:
The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.
Competing Interests:
The author declares that have no competing interests.
Author Contribution Ratio:
The study was conducted by a single author.
Artificial Intelligence Statement:
Artificial intelligence tools were not used in the preparation of this study.

Abstract

This study aims to examine the problem of objectivity in Qur'ânic interpretation by bringing the tradition of Qur'ânic exegesis into dialogue with modern theories of interpretation within a relational and comparative framework. It analyzes how the ideal of objectivity has been conceptualized, what kinds of impasses have emerged, and through which proposals it has been reformulated using representative approaches selected from the classical and modern periods. The research was conducted within the framework of qualitative methodology and based on document analysis. The study contributes to the relevant literature by re-conceptualizing the question of objectivity in Qur'ânic interpretation beyond the search for a fixed meaning and the method-centered approaches. The theoretical framework of the study is shaped primarily by Gadamer's views on the relationship between meaning, interpretation and objectivity. In this context, the objective understanding of meaning and interpretation has been limited to the views of Imam al-Shafi'i, al-Ghazali, and Ibn Taymiyyah in the classical period, and to approaches such as Quranism, Fazlur Rahman's historicist method, and the perspectives of contemporary thinkers like Abu Zayd in the modern period. The findings indicate that, in the classical period, objectivity was constructed through such factors as the self-explanatory nature of the text, fidelity to its literal sense, conformity with the Sunnah and the stabilization of meaning within a particular historical tradition. In the modern period, objectivity appeared either as an attempt to liberate interpretation from the authority of tradition and inherited interpretive patterns or as an effort to reconstruct universal principles through a methodological analysis of historical context. In conclusion, rather than instrumentalizing objectivity through a reactive stance, an underlying anxiety, or an ideal via a reflexive attitude and method, it is suggested that this interest be directed toward the meaning or interpretation itself. It argues that responsible, legitimate and valid interpretations may be justified through manifold criteria such as the intention of the text, the internal coherence of interpretations, the regulatory role of tradition, the productivity of temporal distance and the comparability of competing interpretations.

Keywords: Tafsir, Qur'anic exegesis, Objectivity, Hermeneutic analysis, Meaning and interpretation.

Cite as
Hacıbektaşoğlu, Rukiye. "Kur'an Yorumunda Nesnellik Sorunu: Klasik ve Modern Yaklaşımların Karşılaştırmalı Hermenötik Analizi". mütefekkir 13/25 (2026), 282-302 https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1778751.

Giriş

Anlam, yorum ve nesnellik arasındaki ilişki edebiyat ve felsefe ile birlikte dînî düşüncenin de en temel meselelerinden biridir. Kutsal metinlerin yorumu söz konusu olduğunda metnin anlamına sadık kalma çabası ile yorumcunun tarihsel ve zihinsel perspektifi arasında çoğu zaman kaçınılmaz bir gerilim doğar. Özellikle Kur'an gibi ilâhî kaynaklı bir metnin tekliği ile yorumun değişkenliği arasındaki ilişki sürekli yeniden düşünülmesi gereken kuramsal bir problem olarak öne çıkar.[1] Bu bağlamda şu soru belirleyici hâle gelir: Kur'an'ın anlamına ulaşmada nesnel bir yol mümkün müdür yoksa her yorum kaçınılmaz olarak yorumcunun ufku ve öznelliği ile mı sınırlanır?

20. yüzyılda yorumun kaçınılmaz biçimde öznellik içerdiğine dair hermenötik yaklaşımlar daha görünür hale gelirken Kur'an gibi ilahi bir metnin objektif anlamına ulaşmanın imkanına dair bu soru giderek daha fazla önem kazanmıştır. Bu tartışma uzun yorum tarihinde her dönemde farklı tonlarıyla mevcut olmakla birlikte son dönemde epistemolojik bir problem olarak yeniden formüle edilmiştir.[2] Özellikle postmodernist düşüncelerin yaygınlaşması geleneksel dini otoritelerin yorumlarını ve tek anlam iddialarını sorgulamış böylece son dönemde farklı sosyolojik ve ideolojik[3] eğilimler Kur'an'ın yorumu üzerinden meşruiyet arayışına girerken bu yorumların ne ölçüde nesnel olabileceği tartışması daha da belirginleşmiştir. Kur'an yorumu bağlamında nesnellik sorunu ise anlama-yorumlama süreci ile birlikte aynı zamanda otorite, meşruiyet ve gelenekle ilişkili bir faaliyet olarak tanımlanabilir.[4] Bu nedenle nesnellik konusunun Kur'an hermenötiği alanında geçmişten günümüze nasıl somutlaştığı ayrıca incelenmelidir.

Kur'an yorumunda nesnellik meselesi literatürde yorumun sınırlarını ve meşruiyetini belirleyen temel epistemolojik ve hermenötik (yorumbilimsel) bir sorun olarak klasik tefsir geleneğinde olduğu

---

1 Bu çalışmada metnin anlamı ifadesiyle kastedilen husus hermenötikte genel olarak yazarın niyeti veya yazılı metnin niyeti olarak tanımlanan, İslam tefsir geleneğinde ise lafızla kastedilen mana veya murad-ı ilahî'dir. Ancak makalenin temel sorunsalı, bu murada-kasta ulaşma çabasında yorumcunun beşerî/tarihsel sınırlarının ve vahyin nazil olduğu beşerî dilin yarattığı kaçınılmaz yorum çeşitliliğidir.

2 Fethi Ahmet Polat, "Modern ve Postmodern Düşüncede Kur'ân'a Yaklaşımlar: Arkoun, Hanefî ve Ebû Zeyd Örneği", *Marife* 1/2 (2001), 7.

3 Postmodernizm, modernizmin savunduğu tek hakikate karşı farklı yorumları, perspektifleri ve çoğulculuğu öne çıkarır. Çağdaş eleştirel düşüncede Derrida'dan esinlenen Paul de Man ve J. Hillis Miller'in eserleriyle bağlantırılan yapısökümü olarak da adlandırılan Amerikan eleştirisi üslubu yorumcuya sınırsız ve denetlemesi imkânsız bir özgür okuma yetkisi vermiştir. Umberto Eco, *Yorum ve Aşırı Yorum*, çev. Kemal Atakay, 4. Basım (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021), 16. Bu yaklaşımların Kur'an yorumundaki temsilcilerinden biri Farid Esack'ın özgürlük teolojisi olup çoğulculuğu sadece farklılıkları tolere etmenin ötesinde onlara değer verip bir zenginlik kaynağı olarak açıklar. Uyguladığı yöntemi kuşku hermenötiği olarak belirten Esack Kur'an'ın evrenselliğinin mesajının bağlamsallaştırılmasıyla zayıflamayacağını aksine aslında tam da bu bağlamsallaştırma ile Kur'an'ın muhataplarının gerçekliğine seslenebileceğini savunur. Ayrıca Kur'an pasajlarının adalet, cinsiyet eşitliği ve İslam'ın insan onurunu korumasına yönelik şekilde yeniden yorumlanması yazar tarafından sahip olduğu en net ve kesin tavır olarak tanımlanır. Farid Esack, *Qur'an Liberation and Pluralism*, (Oxford: Oneworld Publications, 1997), 50–53, 254–261. Feminist-postyapısalcı yaklaşımlar da örneğin Fatima Mernissi, Kur'an'ı üzerine inşa edilmiş ataerkil yorum geleneğini yapısöküme uğratır ve metni bu yorumların tahakkümünden kurtararak ona kadın merkezli ve eşitlikçi bir okuma zemini açar. Fatima Mernissi, *The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam* (Perseus Books, 1991), ix, 118–121. Ayrıca Hasan Hanefi yorum farklılığını sosyo-politik bir olgu olarak değerlendirmesi, doğru-yanlış yorum yerine farklı yöntem ve beklentilerin var olduğunu ifade etmesiyle bu yaklaşıma oldukça yakındır. Hasan Hanefî, "Konulu Kur'an Tefsiri Metodu", çev. Sönmez Kutlu, *Journal of Islamic Research* 9/1–2–3–4 (1996), 160–166; Necmettin Gökkır, "Kur'an Araştırmalarında Kullanılan Yeni Metot ve Teoriler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 100–102; Necmettin Gökkır, "Çağdaş Sorunlar ve Çağdaş Tefsir Ürünleri", *Tefsir ve Toplumsal Sorunlar*, ed. Ali Karataş vd., 1. Baskı (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 127–131. Ayrıca bu konuda güncel felsefi ve edebi gelişmelerin kutsal metin incelemesine biraz geç etki ettiğinden hareketle okur merkezli yaklaşımların gelecek Kur'an yorumu çalışmalarını yönlendirmede daha da etkili olabileceği düşünülmüştür. Ersin Kabakcı, *Çağdaş Batı Literatüründe Kur'an Metnine Yaklaşımlar*, 1. Baskı (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 314. Recep Alpyağıl, postmodern çağda yorumun meşruiyeti krizine ve yazarın ölümüyle gerçekleştiği söylenen metnin kıyametine değinir ve Ebu Zeyd ile Câbirî'nin yaklaşımlarını bu minvalde yazarı ihya etme girişimleri olarak değerlendirir. Recep Alpyağıl, "Kur'ân Yorumlarındaki Meşruiyet Krizi Karşısında Ebu Zeyd ve Cabirî: 'Metnin Kıyameti' (Apocalypse of the Text) Üzerine Bir Deneme," İslâmiyat VI (2003), 1-2: 103-107.

4 Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Kutsal Metin, Otorite ve Hakikat: Bilgi ve İktidar Arasında Dinî Düşünce*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 28–31.

kadar modern yorum teorileriyle ilişkilendirilerek farklı biçimlerde ele alınmıştır.[5] Ancak anlamın oluşumu ve yorumun geçerliliği bağlamında bütüncül ve güncel bir çerçeve sunma adına hala kapsamlı çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmanın temel problemi Kur'an yorumunda nesnelliğin imkânını ve sınırlarını hem klasik İslam yorum geleneğinin otorite temelli usûl anlayışı hem de felsefi hermenötik kuram çerçevesinde eleştirel ve karşılaştırmalı biçimde analiz ederek meşru/geçerli bir yorum yaklaşımının teorik zeminini araştırmaktır.

Literatürde nesnellik; İmam Şafii'nin yorumu keyfilikten olabildiğince arındıran bir kurallar bütünü, metodolojik disiplin oluşturma çabası bağlamında ve İbn Hazm gibi bazı alimlerin metnin zahirine sadakatleri, literalizm[6] üzerinden ele alınmıştır. Yine modern dönemde Gadamer-Betti ve Fazlur Rahman-Ebu Zeyd gibi düşünürlerin öznellik-nesnellik ilişkisine dair kuramsal yaklaşımları değerlendirilmiştir.[7] Ancak bu çalışmalarda nesnellik kapsam olarak ya klasik dönemle sınırlandırılmış ya da modern teoriler belirli akımlar yoluyla işlenmiştir. Yani literatürde konu genellikle iki ayrı hatta ilerlemektedir: Ya klasik tefsir geleneği içerisinde usûl, tevil-tefsir ayrımları, zahirilik üzerinden nesnellik tartışılmakta ya da modern hermenötik kuramlar Gadamer, Ricouer, Eco, vb. İslamî bağlamdan bağımsız şekilde teorik düzlemde[8] ekseriyetle tarihselcilik bağlamında ele alınmaktadır. Bu bakımdan literatürde, özellikle tefsir-tevil ayrımı, tefsir ilminin mahiyeti-yöntemi ve yorumun sınırlarına dair zengin ve hacimli bir birikim bulunmakla birlikte klasik usûl ile modern hermenötik yaklaşımların nesnellik sorunu odağında mukayeseli olarak ele alındığı çalışmaların daha sınırlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu araştırma Kur'an yorumunda nesnelliğin imkân ve sınırlarını, Kur'an yorum geleneği ile modern yorum kuramları arasında yeni bir perspektifle ilişkisel bir düzlemde tartışmaya açarak literatüre[9] katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın yöntemi üç temel ilkeyi esas almaktadır: Her ilim insanının yorum anlayışı dönemin epistemolojik ihtiyaçları bağlamında ele alınmıştır. Önerilen yorum metodu veya yaklaşımın nesnel olup olmadığı, yorumun hangi ölçütlerle sınandığı sorgulanmıştır. Klasik ve modern dönem yaklaşımlar gelenek, yorumun sınırları, otorite gibi ortak kavramlar ekseninde analiz edilmiştir. Çalışma üç bölüm olarak planlanmış olup ilk bölümde hermenötik perspektiften nesnellik ve anlamın sınırlandırılmasına dair tartışmalar kısaca ele alınmıştır. Özellikle Gadamer'in anlam, yorum ve nesnellik ilişkisine dair düşünceleri teorik çerçevenin temelini oluşturmaktadır. Bu kuramsal altyapı üzerine ikinci başlıkta klasik İslam düşüncesinden İmam Şâfiî, Gazzâlî ve İbn Teymiyye gibi alimlerin metin yorumu ve nesnellik anlayışları, tarihsel bağlamları içinde değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise modern dönemde nesnellik anlayışı iki farklı yönelim üzerinden ele alınmıştır. İlk olarak geleneğe mesafeli duran ve metni tarihsel yüklerden arındırmayı hedefleyen Kur'ancılık ve Neo-Selefilik gibi yaklaşımlar, ikinci olarak tarihselcilik düşüncesinin nesnelliğe yönelik yaklaşımı Fazlurrahman ve Nasr

---

5 Sadık Kılıç, "Nesnellikle Öznellik Arasında Yorum", *İslâmî Araştırmalar* 9/1–4 (1996), 103–114. Yasin Aktay, "Objektivist ve Relativist İradeler Arasında Kur'an'ı Anlama Sorunu", *2. Kur'an Sempozyumu Tebliğler–Müzakere Metinleri* (4–5 Kasım 1995) (İstanbul: 1996), 51–62; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, "Hermenötik ve Metin Yorumu", çev. Muhammed Coşkun, *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2014), 237–266; Muhammed Coşkun, "Hermenötik Problemin Evrenselliği Bağlamında Çağdaş Bir Sosyal Bilim Olarak Tefsir'in Yeniden İnşası", *Tefsir İlminin Mahiyetine Yaklaşımlar: Klasikten Çağdaş Döneme*, ed. Enes Büyük, 1. Baskı (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023), 252–263.

6 Halit Çalış, "İmam Şafiî ve Yorumda Nesnellik Arayışı", *Uluslararası İmam Şafiî Sempozyumu / International Symposium on al-Imam al-Shafi'ī*, ed. Mehmet Bilen, 1. Baskı (İstanbul: Kent Işıklar, 2012), 726–739; Muharrem Kılıç, "Metnin Yorumlanmasında Nesnel Anlam Arayışları: İbn Hazm–Emilio Betti Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 313–328.

7 Recep Demir, *Kur'an Tefsirinde Tarihselci Yöntem*, 1. baskı (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013), 99–105; Şevket Kotan, *Kur'an, Yorum ve Tarih: Tarihselci Okumanın Çıkmazları*, 1. baskı (İstanbul: HİKAV Yayınları, 2018), 173–176, 186–192; Ömer Özsoy, "Kur'an Hitabının Tarihselliği ve Tarihsel Hitabın Nesnel Anlamı Üzerine", *İslâmî Araştırmalar* 9/1–4 (1996), 139–142; Mehmet Emin Maşalı, "Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Yorum Telakkisi ve Bu Telakkinin Niyetselci ve Felsefi Hermenötiğe Atıfları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004), 79–87.

8 Emre Öztürk, "Nesnelliğin Yükselişi ve Düşüşü: Nesnelliğin Neliği ve Mahiyeti Üzerine Tarihsel Bir Okuma," *Journal of History School* (JOHS) 41 (2019), 821–852; Richard J. Bernstein, *Objektivizm ve Rölativizmin Ötesi*, çev. Feridun Yılmaz (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2009) gibi.

9 Güncel hermenötik yaklaşımlarla Kur'an hermenötiğine dair Recep Alpyağıl, Dücane Cündioğlu ve Mustafa Öztürk'ün yaklaşımlarını eleştirel ve karşılaştırmalı bir şekilde analiz eden bir çalışma olarak bkz. Yusuf Çelik, *Critical Hermeneutics: Contemporary Philosophical Perspectives in Turkey on the Understanding and Interpretation of the Qur'an* (Leiden–Boston: Brill, 2023).

Hâmid Ebû Zeyd ekseninde ele alınmış ve bu tartışmaların Türkiye'deki akademik yansımaları kuramsal çözümleme ile analiz edilmiştir.

1. Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve: Hermenötik Perspektiften Nesnellik Tartışmaları

Yoruma ilişkin nesnellik sorunu yalnızca bir metnin anlamına dair teknik bir mesele olmaktan öte; anlamın doğasına, yorumun mahiyeti ve sınırlarına dair felsefi bir sorundur. Bu niteliğiyle nesnellik meselesi hermenötik yaklaşımlar içinde kilit taşı gibi merkezi bir konumda yer alır.[10] Bu çerçevede nesnellik, metinle yorumcu arasındaki ilişkide ve yorumcunun bilgi ile hakikate dair temel kabullerinde şekillenen çok boyutlu bir sorunsala dönüşür. Özellikle felsefi hermenötiğin anlamın sabit bir zeminde hazır bulunmayıp tarihsel ve dilsel bağlamlar içinde inşa edildiğini ileri sürmesiyle mutlak nesnelliğin mümkün olup olmadığı tartışmaya açılmıştır.

Nesnelliğin en yaygın tanımlarından biri; bir şeyin yapısal özelliklerinin, öznel bilinçten veya zihinsel bir süreçten bağımsız olarak var olabilmesidir. Bu tanıma göre fiziksel nesneler ya da olgular nesnel sayılabilirken zihinsel deneyimler, değer yargıları, anlam, inanç ve yorum gibi unsurlar öznenin katılımı olmaksızın düşünülemediği için nesnel olarak nitelendirilemezler.[11] Bu bağlamda nesnelliğin özneden bağımsızlığı, değişmezliği ve evrenselliğiyle tanımlanan bir bilgi idealiyle ne ölçüde örtüşebileceği özellikle anlam bilimleri söz konusu olduğunda ciddi şekilde tartışma konusu olmuştur. Nesnellik tartışmaları özellikle objektivizm ve rölativizm arasındaki gerilim üzerinden şekillenmiştir. Objektivizm, evrensel ve değişmez referans noktalarına dayalı hakikat anlayışını savunurken rölativizm, her türlü hakikatin tarihsel, kültürel ve bireysel bağlamlara göre değişebileceğini ileri sürer.[12] Bu felsefi dikotominin izleri Descartes'ın zihin merkezli bilgi anlayışından Kant'ın fenomen-numen ayrımına[13], Weber ve Dilthey'ın insan bilimleriyle doğa bilimlerini ayıran metodolojik arayışlarına kadar geniş bir düşünce sahasına yayılmıştır.[14]

Wilhelm Dilthey, insan bilimlerinin doğa bilimleri gibi nesnel sonuçlara ulaşabileceğini savunarak anlam bilimlerini doğa bilimleri metodolojisine yakınlaştırmaya çalışır. Literatürde romantik veya Emilio Betti- E. D. Hirsch ile birlikte niyetselci olarak anılan bu yaklaşıma göre tarihsel insan kendi göreliliğini bilinçli bir şekilde aşarak nesnel bilgilere erişebilir.[15] Buna karşın bu meseleyi ontolojik bir zemine çeken ve felsefi hermenötiğin öncü isimlerinden olan Hans-Georg Gadamer bu tarihselcilik düşüncesini ciddi bir biçimde eleştirir ve nesnel bilgiyi sağlayacak bir yöntem fikrinin anlam bilimleri için sorunlu olduğunu vurgular.[16] Tarihsel objektivizm ve benzer şekilde niyetselcilik temelde bilginin kişinin kendi tarihselliğini aşarak tarih üstü bir noktadan elde edilmesi fikrine dayanırken Gadamer'e göre insanın kendisi de tarihsel ilişkiler ağı içinde konumlanmıştır ve bu nedenle kendi etkin tarih bilincini aşarak objektif bilgiye ulaşması mümkün değildir. Ona göre nesnelliği kesinleştirecek bir ölçütün aranması tarihsellikten kalma eski bir eğilimdir ve bu yaklaşımın kendisi de tarihsel bir önyargı içerir.[17]

Böylece felsefi hermenötik bu tartışmayı daha da derinleştirerek anlamın oluşumuna dair farklı bir yaklaşım geliştirir. Gadamer anlamın nesnede saklı duran bir içerik yerine yorumcunun tarihsel, kültürel ve dilsel konumuyla kurduğu ilişkide açığa çıktığını ileri sürerek yorumun kaçınılmaz biçimde öznellik içerdiğini savunur. Gadamer'e göre anlamın oluşumu yorumcunun kendi tarihselliğiyle metin arasında kurduğu bir tür diyalog eşliği ve gelenek aracılığında mümkün olur. Gadamer'in etkin tarih

---

10 Günter Figal, *Objectivity: The Hermeneutical and Philosophy*, çev. Theodore D. George (New York: SUNY Press, 2010), 2.

11 Tyler Burge, *Origins of Objectivity* (New York: Oxford University Press, 2010), 46-47.

12 Bernstein, *Objektivizm ve Rölativizmin Ötesi*, 12-16.

13 Volkan Ay, *Modern Felsefede Özne-Nesne Ayrımı ve Öznellik Kavramı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 25-26; Buryak Budak, *Descartes ve Öncesinde Özne ve Öznellik Kavramları Üzerine Bir İnceleme* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 22-26.

14 Susan Hekman, *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik*, çev. Hüsamettin Arslan- Bekir Balkız (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 29.

15 Hans-Georg Gadamer, *Hakikat ve Yöntem I-II*, çev. Hüsamettin Arslan- İsmail Yavuzcan (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2012), I, 327.

16 Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Öztürk, "Nesnelliğin Yükselişi ve Düşüşü: Nesnelliğin Neliği ve Mahiyeti Üzerine Tarihsel Bir Okuma", 833–852; Muhammed Coşkun, *Modern Dünyada Kuran Yorumu*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 81-124.

17 Gadamer, *Hakikat ve Yöntem II*, 136.

bilinci olarak adlandırdığı bu yaklaşım yorumcunun geçmişten tamamen sıyrılamayacağını ve yorumlama sürecine daima bir tür önyargı ile yaklaştığını kabul eder. Ancak burada önyargı olumsuz bir sapma olarak görülmez aksine anlamı mümkün kılan tarihsel bir konumlanma biçimi olarak değerlendirilir.[18] Bu noktada felsefi hermenötik yaklaşım, pozitivist veya niyetselci yorum teorilerinde olduğu gibi nesnelliğin herhangi bir yolla özneden yalıtılarak elde edileceği anlayışını terk eder. Bu düşünce çizgisinde anlamın/yorumun sınırlarının nasıl belirleneceği sorusu önem kazanır.

Gadamer'in işaret ettiği nesnelliğin olanaksızlığı yorumun tamamen keyfî ya da sınırsız olduğu anlamına gelmemektedir. Metin, dil ve kelime dağarcığının uzlaşıya dayanması gibi ihtimaller yelpazesi içinde birden fazla yoruma açıktır fakat umulan ya da makul bulunan her ihtimal mümkün değildir. Bu yüzden yorumcu, metnin kendi objektif hakikatini ona sunabilmesi için onun anlamına karşı açık olmalıdır. İşte hermenötik sorgulama burada devreye girer.[19] Hermenötik sorgulama ve zamansal mesafenin verimliliği sayesinde doğru ve yanlış önyargılar ayırt edilir ve onların aşırılıkları elenir hale gelir. Ancak Gadamer'e göre metne dair bir görüş yanlışlanınca diğer görüş mutlak bir doğru olmak durumunda değildir. Yani bir yorum veya kanı hem yerine geçtiği fikri çürütecek kadar güçlü olmalı hem de geçerliliğini kanıtlayacak kadar tutarlı olmalıdır. Bu çerçevede yeni yorumun yerine geçtiği yoruma ihtiyacı vardır zira neye ve niçin karşı olduğu bilinmeden kendisini kanıtlayamaz. Böylece eski ve yeni tüm kanılar, yorumlar aynı kesintisiz zincirin, geleneğin halkalarını oluştururlar. Nihayetinde Gadamer bu süreci geçmiş ile şimdi ve anlama ile dil arasında gerçekleşen bir diyalog ve geçmişin kendini sunup şimdiye sesleneceği perspektifler olarak görür.[20]

Paul Ricouer anlamın metnin bütünlüğü ve çok boyutlu yapısından türediğini ifade eder. Ona göre her metin yorumcuyu belli tahminlerde bulunmaya yönlendirir ancak bu tahminlerin geçerliliği metnin yapısı, bütünlüğü ve bağlamı içinde sınanabilir olmasında yatar. Ricouer'ün tahmin ve geçerlileme olarak adlandırdığı bu süreç yorumun doğruluğunu garanti etmese de geçerlilik derecesini artırabilir. Tahmin ve geçerlileme ilişkisi daireseldir ve yanlışlanabilirlik ilkesine benzer biçimde yorumlar arasındaki çatışma aracılığıyla işler. Ricouer bir yorumun yalnızca olası değil diğer yorumlardan daha olası olması gerektiğini ifade eder. Buna göre yorumların lehinde ve aleyhinde konuşmak, onları karşılaştırmak, yorumlar arasında hakemlik yapmak ve uzlaştırmak -mevcut şartlarda mümkün görünmese bile- her zaman mümkündür.[21]

Benzer biçimde Umberto Eco yorumun sınırsız olasılıkları olduğunu kabul etmekle birlikte bu olasılıkların metnin imkânlarıyla sınırlı olduğunu, her yorumun geçerli sayılamayacağını vurgular. Yani metnin birçok anlamı olabilir ancak her anlamı mümkün değildir. Yorumcunun yapabileceği yegâne şey metnin niyetine dair olasılıkları tahmin etmek olabilir. Eco bu tahminlerin doğrulanmasıyla ilgili prosedürün tutarlı bir bütün olacak şekilde yorumların metin üzerinde sınanarak mümkün olabileceğini söyler. Nitekim yorumun iç tutarlılığı bir tür doğrulama mekanizması sağlar ve aşırı yorumları sınırlar. Bu bağlamda aşırı yorum kavramı hermenötiğin kendi sınırlarını belirlediği bir eleştiri aracı olarak öne çıkar.[22]

Nesnellik ve yorum arasında farklı bir perspektif açan bir diğer düşünür Karl Mannheim'dır. Mannheim'a göre nesnelliği mümkün kılan şey yorumcunun kendi bakış açısıyla birlikte farklı bakış açılarını tanıyarak daha kapsayıcı bir anlam alanı inşa etmesidir. Ona göre çok perspektifli okumalar her biri kendi sınırlılığı içinde anlamlı olan yorumları bir araya getirerek göreli bir nesnellik alanı yaratır.[23]

---

18 Gadamer, *Hakikat ve Yöntem II*, 20, 52-55; Bernstein, *Objektivizm ve Rölativizmin Ötesi*, 239.

19 Gadamer, *Hakikat ve Yöntem II*, 8-9.

20 Hans-Georg Gadamer, "Tarih Bilinci Sorunu", çev. Taha Parla, *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, ed. Paul Rabinow – William M. Sullivan (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1990), 102–106.

21 Paul Ricoeur, "Anlamlı Eylemi Bir Metin Gibi Görmek", çev. Taha Parla, *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*, ed. Paul Rabinow - William Sullivan (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1990), 37-38; Paul Ricoeur, *Yorum Teorisi: Söylem ve Artı Anlam*, çev. Gökhan Yavuz Demir (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2007), 98-103.

22 Umberto Eco, *Yorum ve Aşırı Yorum*, 31,146.

23 Hekman, *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik*, 88, 104-105.

Bu kuramsal çerçeveden hareketle ifade etmek gerekirse felsefi hermenötik içinde nesnellik, niyetselci veya romantik hermenötik perspektiflerden farklı olarak mutlak bir doğruluğun temsili veya yorumcunun geçmişinden, kendi önyargılarından bütünüyle sıyrılması şeklinde tanımlanmaz. Bilakis Gadamer özne-nesne ayrımına dayalı mutlak ve metodolojik nesnellik fikrine karşı çıkar. Ancak bu karşı çıkış rölativist bir pozisyonu da gerektirmez. Aksine yorumcu önyargılarının farkına varabildiği zaman metin kendi hakikatini açmaya başlar. Bu bağlamda felsefi ve eleştirel perspektife sahip olan Gadamer, Ricouer, Eco ve Mannheim gibi yazarların yaklaşımlarından hareketle ancak metnin niyeti, yorumların iç tutarlılığı, geleneğin denetleyici gücü, zamansal mesafenin verimliliği ve yorumlar arası karşılaştırılabilirlik gibi ölçütlerle oluşturulan sorumlu, meşru ve geçerli bir yorumun/anlamın inşasının hedeflenebileceği söylenebilir. Bunun da yorumcunun kendi tarihselliğini bilerek metne yaklaşması ve anlamın açılımlarını metnin kendisi veya niyetiyle ilişkilendirmesiyle mümkün olduğu vurgulanır.[24] Burada işaret edilen bu kavramsal ve kuramsal zemin çalışmanın ilerleyen bölümlerinde incelenecek olan klasik ve modern Kur'an yorum yaklaşımlarından örneklerin nesnellik arayışlarını imkân ve sınır çerçevesinde analiz etmek için bir referans noktası sunacaktır.

2. Klasik Dönemde Kur'an Yorumunda Nesnellik Sorunu

Kur'an'ın anlaşılması; aşkın bir mütekellimin kastının Kur'an vahyi olarak beşerî dil sınırları içinde ifade edilmesiyle ontolojik bir zemine sahip olduğu gibi muhatapların da onu kendi yönelimleri ile bulunduğu şartlara göre anlamlandırması itibariyle epistemolojik mahiyettedir. Bu yönüyle de Mu'tezile ve Eş'ariye-Mâtürîdîyye arasında tartışılan halku'l-Kur'an meselesinden, Kur'an'ın yorumunun caiz olup olmaması veya rey ile tefsirin mahiyetine varana kadar tarih boyunca farklı boyutlarıyla ele alınmıştır.[25] En nihayetinde bugün de anlamın mahiyeti ve yorumun doğasına dair hermenötik tartışmalarla süregelen bu konu entelektüel olarak önemini sürdürmektedir.

Kur'an'ı anlamaya dair ilk çabalar vahyin iniş ortamında şekillenen ihtiyaçlara binaen gelişim gösterirken zamanla bu çaba daha sistematikleşmiş ve metni anlama faaliyeti belli ilkelere, sınırlara ve türsel farklara ayrılmıştır. Bu çaba aynı zamanda yorumun sınırlarını, doğasını ve yöntemini belirleyen erken dönem reflekslerde kendisini açıkça gösterir. Nitekim Hz. Ali'nin, Kur'an'ın çok anlamlı doğasına işaret ederek metni kendi amacına göre konuşturabilen Haricîlere karşı İbn Abbas'a sünnetten delil getirerek konuşmasını tavsiye ettiği rivayet[26] yorumdaki öznellik veya çoğulluk riskine karşı sünnet üzerinden sabit bir çerçeve oluşturma gerekliliğini yansıtan tarihsel bir örnek olarak okunabilir.

Erken dönemde rey karşıtlığı da bir bakıma bu önermeye dayanır: Metin ilahidir, anlamı eksiksizdir dolayısıyla reye ihtiyaç bırakacak bir eksik bulunmadığından yorumcunun rolü anlama ulaşmaya çalışmaktır.[27] İşte bu çerçeve içinde şekillenen yaklaşımlar nesnelliği yorumcunun metne ve onun taşıdığı mutlaklığa yaklaşmasıyla sağlamaya yönelmiştir. Yorumcunun görevi metindeki hakikati tahrif etmeden ya da kişisel eğilimlerle gölgelemeden ortaya koymaktır. Bu bağlamda tefsir ile te'vil arasındaki klasik ayrım dikkat çekicidir. Gelenekte yaygın kabul gören anlayışa göre tefsir sabit, sınırlandırılmış ve dolayısıyla daha nesnel kabul edilirken; te'vil ise daha çok bireysel, felsefi ya da marjinal yorum biçimlerini temsil etmek üzere kullanılmıştır. Nasr Hâmid Ebû Zeyd bu ayrımın güç ilişkileri arasında da işlediğini, farklı görüşlerin dışlanması ya da bastırılması için te'vilin öznel, belirsiz ve meşruiyet dışı bir kategoriye indirgenerek işlevselleştirildiğini öne sürer.[28] Bu perspektiften bakıldığında nesnel kabul edilen yorum biçimlerinin siyasal ve kurumsal/mezhebi tercihlere dayandığı çıkarsanabilir.

---

[24] Gadamer, *Hakikat ve Yöntem II*, 9; Ricoeur, "Anlamlı Eylemi Bir Metin Gibi Görmek", 38, Gadamer, "Tarih Bilinci Sorunu", 102.

[25] Muhammed Coşkun, "Vahiy, İç Söz ve Yorum Bağlamında Kelâm-ı Nefsî Tartışmasının Hermenötik Uzantıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 80–84.

[26] Suyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, ed. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrut: Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 1, 283.

[27] Kılıç, "Metnin Yorumlanmasında Nesnel Anlam Arayışları: İbn Hazm-Emilio Betti Örneği", 321-323.

[28] Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Problem ve Enstrümanlarıyla Yorum Meselesi*, çev. Muhammed Coşkun - Numan Konaklı (İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2016), 21-22; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, çev. Mehmet Emin Maşalı (Ankara: OTTO, 2013), 307.

Diğer yandan Kur'an'ın hukuki-normatif yönü de dikkate alındığında ilahi lafızlardan çıkarılacak anlamın veya yorumun kim tarafından nasıl yapılacağı, hangi sınırlarla meşru kalacağı sorusu kendi içinde ciddi bir problem olarak belirir. Klasik usûlün inşası bu sorulara cevap üretme çabası olarak okunabilir. Bu arayışın nasıl teorileştirildiği sorusu klasik dönemin önemli alimlerinde farklı şekillerde yanıt bulur. Fıkıh usûlü geleneğinin kurucularından biri olan İmam Şâfiî (ö. 204/820) yorumun sınırlarını metodolojik olarak çizme gayretine girerken anlamın çoğalmasının doğurabileceği kaotik duruma karşı lafız-haber-beyan eksenli yaklaşımla[29] bir kontrol alanı oluşturur. Bu kontrol alanı, anlamın keyfî olarak genişlemesini önlemeyi aynı zamanda yorumun yapılabilirliğini sürdürmeyi hedefler. Yine İmam Şâfiî kıyas ve icmâ gibi araçlarla anlam alanını daraltır; böylece yorumcunun şahsî görüşüne dayalı çıkarımlarını sınırlandırır.[30] Şâfiî'nin çabası bir bakıma bu metodolojik çerçevede öznelliğin sınırlanmasıyla birlikte kolektif ilkeler ve sünnetin otoritesiyle nassa dayalı bir nesnellik inşa ederek yorumu denetlenebilir kılan koşulları üretme girişimi olarak okunabilir.[31] Bu denetleme, reyin yerine habere dayanan ölçütleri koyarak sağlanır ve böylece anlam öznellikten uzaklaşarak kurumsallaşmış mezhebî ve usûlî bilgi birikimiyle sınanarak geçerlilik kazanır.[32] Ancak bu sınırlar, anlamı sabitlemek suretiyle yorumun açıklık ve çoğulluk kapasitesinin azalmasına neden olduğu ve bir yandan normların korunmasını sağlarken diğer yandan yoruma dair düşünsel esnekliği daraltan bir yapıya yol açma riski oluşturduğu gibi gerekçelerle eleştirilmiştir.[33]

İmam Şâfiî'nin bu tutumu özellikle bulunduğu dönem göz önüne alındığında Mu'tezile'nin naslara yönelik akılcı tutumuna karşı nassın otoritesini öne çıkaran bir pozisyon olarak değerlendirilir. Ayrıca İmam Şâfiî'nin insanların hadis ve Arapça yerine Aristo mantığına ilgi duymasına karşı nasların otoritesiyle fikri birlikteliği sağlama düşüncesinden hareketle naslar ve açık beyanları üzerine bir usul geliştirdiği de ifade edilir. Bunlardan başka fıkhî ihtilaflar, dönemin siyasî ve sosyal yapısı da İmam Şâfiî'nin nesnel zemin inşası veya yorumu sınırlandırmaya yönelik çabasına etki eden diğer unsurlar arasında sayılmıştır.[34]

Dâvûd b. Alî b. Halef el-İsfahânî (ö. 270/884) tarafından kurulan ve bu konuda öne çıkan Zâhirî yaklaşım nesnel anlam arayışını lafzın tek anlamlılığına dayandırarak yorumda zanna veya kıyasa yer vermeyen[35] bir literalizme yönelir. Zâhirî düşüncenin bu yönünün özellikle hicrî 3. yüzyıldaki kıyas merkezli yorumlama yönteminin yaygınlaşması ile metnin zahirini ihmal eden Sûfî hareketlere bir tepki olarak öne çıktığı ifade edilir.[36] Dâvûd ez-Zâhiri'nin bu tutumu ile İbn Hazm (ö. 456/1064)'ın zâhirî düşünceyi sistematikleştirme çabası nesnelliği mümkün hatta zorunlu bir ilke olarak görür. İbn Hazm'a göre Kur'an'ın kendisi, sünnet, Arapça ve Allah'ın muradını açıkça gösteren kesin bir delil olarak burhan dışında bir şeyle tefsir caiz değildir.[37] Zâhirî yaklaşım öznel yorum (zan) ihtimalini tamamen dışlamak için kıyas, tâ'lîl veya istihsan gibi yöntemleri de kabul etmez.[38] Bu yaklaşımın arkasında dilin sabitliğine ve kelimelerin tanımlanabilir, değişmez anlamlara sahip olduğuna dair güçlü bir varsayım yer alır. Bu varsayım dilin tevkifî oluşu temeline dayanarak Allah hakkında konuşmanın risklerini

---

29 Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü'l-Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938), no. 16–21, 21–43.

30 Adnan Koşum, "İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'sini Yazdığı Ortam ve *er-Risâle*'ye Etki ve Yansımaları", *Diyanet İlmi Dergi* 50/2 (2014), 31–33.

31 Çalış, "İmam Şafiî ve Yorumda Nesnellik Arayışı", 734-739.

32 eş-Şâfiî, *er-Risâle*, no.48, 183-189.

33 Mustafa Öztürk, "Zâhirî-Literalist Anlayışın İslâm Düşüncesindeki ve Çağdaş Selefîlikteki İzdüşümleri", Zâhirî ve Selefî Din Yorumu, ed. Sönmez Kutlu (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 309-311.

34 Koşum, "İmam Şâfiî'nin er-Risâle'sini Yazdığı Ortam ve er-Risâle'ye Etki ve Yansımaları", 27-37.

35 es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.), II, 118–119.

36 Muharrem Kılıç, "Dînî Bilginin Doğruluğu Bağlamında Zâhirî Epistemolojinin Dayandığı Dil Kuramı", *Bilimname* II/2 (2003), 159; Nitekim Dâvûd b. Alî'nin, Hallâc (309h./921m.), Cüneyd (297h./910m.) ve Bistâmî (261h./875m.) ve Hâris el-Muhâsibî (243h./857m.) ile aynı çağda yaşadığı ve irfani-batini tevillere karşı sünneti korumaya yönelik zahiri yaklaşımların bu dönemde özellikle öne çıktığı da vurgulanmıştır. Oğuzhan Tan, "Kökeni, Oluşumu ve Algılanışı Bakımından İbn Hazm Öncesinde Zâhirîlik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 152.

37 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, thk. Muhammed Münîr ed-Dımaşkî (Kahire: İdâretü't-Tıbâati'l-Münîriyye, h.1350), VIII, 288.

38 İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, ty.), II, 31; VIII, 112–113; Kılıç, "Metnin Yorumlanmasında Nesnel Anlam Arayışları: İbn Hazm-Emilio Betti Örneği", 314-315.

(teşbih/tecsîm) minimize etmek için bilinçli bir teolojik tercihe dayanır. Ayrıca Zahiri yaklaşım bir kavramın Kur'an nazil olduğu dönemdeki karşılığını temel ve belirleyici anlam olarak görür.[39]

Ancak Zâhirî geleneğin pratik düzlemde literalizmi esnetmek zorunda kaldığı ve zaruret hâllerinde lafzın ötesine geçerek insan onuru veya kamusal güvenlik gibi ilkelere başvurduğu örnekler mutlak bir lafız merkezli nesnellik idealinin sürdürülebilirliğini sorgulanır hale getirir.[40] Bu durum Zâhirîliğin dahi kaçınılmaz olarak yorumcunun tarihsel konumlanışından ve değer yargılarından bağımsız olmadığını ortaya koyar niteliktedir. Diğer yandan İbn Hazm'ın nassın açıklığına vurgu yapması ve yorumu tamamen nassın zahirine dayandırmasıyla birlikte burhanı öne çıkarma çabası V. asrın özellikle de Emevîler'in içinde bulunduğu siyasi krizler neticesinde, dini düşünceyi asıl kaynağa döndürme ve bu yolla sınırlama kaygısıyla ilişkilendirilir.[41] Ayrıca İbn Hazm'ın bu düşünce sistemi irfânî düşünceye karşı nassa bağlı eleştirel ve akılcı bir tepki olarak da değerlendirilir.[42]

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) Şâfiî'nin metodolojik mirasını geliştirerek yorumun keyfiliğe doğru açılan potansiyelini sınırlandırma ihtiyacına teorik bir yanıt üretmeye çalışır. Özellikle te'vil alanında bireysel tasarrufların önünü kesmek için Arap dilinin kuralları, İslam'ın temel ilkeleri, Peygamber'in sünneti, icma gibi müşterek referansları, usulün mukaddimesi kıldığı mantık ilmiyle sistematize eden Gazzâlî[43] anlamı belirli sınırlar içinde muhafaza etmeyi amaçlar. Gazzâlî'nin bu yaklaşımı sadece teorik bir düzenleme amacına matuf olmayıp dönemin Batınî ve Mu'tezilî yorum biçimlerine karşı geliştirilen polemik bir duruş olarak ya da yine çağının ihtiyaçları bağlamında hukukî, ictimaî, siyasî ve kendi yaşam tecrübesi içinde de fikrî dönüşümleriyle farklı şekillerde açıklanmıştır.[44] Ayrıca felsefeye yönelik tekfire varan eleştirileri de dahil olmak üzere Gazzâlî'nin te'vil yaklaşımı yorumun açıklık potansiyelini bastıran bir sabitleştirme çabası olarak görülerek eleştirilmiştir. Hasan Hanefî'nin ifadesiyle Gazzâlî'nin aklı nakle tabi kılan metodolojisi düşünsel çoğulluğu sınırlamış ve belirli çizgilerin dışında kalan yorum geleneklerini dışlayıcı bir epistemolojik tercih halini almıştır.[45]

Nitekim bu sınırlayıcı yönelim Gazzâlî'nin bilgi anlayışında da kendini gösterir. el-Munkız mine'd-dalâl adlı eserinde duyuların ve aklın kesin bilgiye ulaşmadaki güvenilirliğini sorgulayan Gazzâlî algının yanıltıcılığını rüya metaforu üzerinden temellendirir ve yalnızca yanılsamadan arınmış kalbî bir yakînin, ilham yahut vahiy yoluyla ulaşılabilecek hakikatin kapısını aralayabileceğini savunur.[46] Bu yönüyle onun bilgi tasavvuru nesnelliği aşkın bir hakikate bağlılık içinde tanımlamayı önerir. Bu anlayışta anlamı çoğaltma riski taşıyan her yöntem –özellikle felsefî veya mantıksal çıkarımlar– sınırlandırılmalı; bunun yerine geleneksel manevi otoritelerin çizdiği sınırlar içinde kalınmalıdır. Bu doğrultuda Gazzâlî'nin el-Mustasfâ'da yer verdiği mantık disiplinini hukuk metodolojisine dâhil etmiş olması rasyonelliğe bütünüyle karşı olmadığını gösterse de onun düşünce sisteminde akıl ancak belirli sınırlar içinde ve otoriteye tâbi bir işlevle yer bulur.[47]

---

39 Abdulmuttalip Arpa, "Zâhirîlik ve Mecâz: İbn Hazm Örneği", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 14/25 (2012), 64; Kılıç, "Metnin Yorumlanmasında Nesnel Anlam Arayışları: İbn Hazm-Emilio Betti Örneği", 320.

40 Hüsamettin Kaya, *Zahiri Mezhebinde Hadis ve Sünnet Anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 429.

41 Mehmet Emin Maşalı, "İbn Hazm'ın Dinî Düşünce Sisteminde Kur'ân ve Yorum", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 17/2, 354–357.

42 Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu – Hasan Hacak – Ekrem Demirli (İstanbul: Kitabevi, 2000), 636.

43 Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ʿİlmi'l-Usûl*, thk. Ahmed Zekî Hammâd (ty.: Dâr Mîmân–Sidretü'l-Müntehâ), 1, 11–31.

44 Ahmet Bozyiğit, "Gazâlî'nin Te'vil Anlayışının Neresindeyiz? (Eleştirel Bir Yaklaşım)", Journal of Islamic Research 30/1 (2019), 144.

45 Hasan Hanefi, "Geleneksel İslam Düşüncesindeki Otoriteryenliğin Epistemolojik, Ontolojik, Ahlaki, Siyasi ve Tarihi Kökenleri Üzerine", çev. İlhami Güler, İslamiyat 2/2 (1999), 28; Server Işık, "Akideden Devrime, Yenilgiden Zafere: Hasan Hanefi ve Geleneğin Yenilenmesi Projesi", Muhafazakâr Düşünce Dergisi 13/48 (2016), 113.

46 Gazzâlî, el-Munkız mine'd-Dalâl, ed. Sa'd Kerim el-Fakı (İskenderiye: Dâru İbn Haldun, ty.), 8-11; Ferhat Ağırman- Ahmed Türkmetin, "Bilginin İmkânı Problemi: Gazali Örneği", Kaygı 18 (2012), 204.

47 Ahmet Kâmil Cihan, "Cüveynî'de Ahlakî İyi ve Kötü Meselesi", İlahiyat Akademi 9 (2019), 53-65; Ahmet Nusret Özdil - Lütfü Cengiz, "Eş'arilerin Temel Kabullerinin Kötülük Problemiyle İlişkili Görüşlerine Etkileri", Balıkesir İlahiyat Dergisi 11 (2020), 89-113, Shaikh Muhammad Iqbal, The Development of Metaphysics in Persia: A Contribution to the History of Muslim

Tüm bu yönleriyle Gazzâlî'nin nesnellik anlayışı metafizik sadakati ve geleneksel doğruluk biçimlerini önceleyen bir çerçeveye dayanır. Gazzâlî'ye göre batınî tefsir zâhirî tefsiri geçersiz kılmaz aksine tamamlayıcı bir konumdadır ancak zâhirî tefsir de tek başına Kur'an'ın sınırsız ve geniş anlamlarına vukuf etmek için yetersiz kalmaktadır. Özellikle tefsir için nakil ve semayı ön şart olarak belirleyen Gazzâlî sonrasında yapılacak istinbat ile metnin herkesin kabiliyetine göre bir anlayışa açık olduğunu ifade eder. Yani Gazzâlî'nin yaklaşımı anlamın çok boyutlu doğasını tümüyle inkâr etmese de bu boyutların kontrolsüzce açılmasına direnç gösterir. Bu direnç anlamın ilahi kaynağına duyulan sadakatle de ilişkilendirilebilir.[48] Buradan hareketle Gazzâlî'nin akıl ile nakil, zahir ile batın, anlam ile niyet gibi dikotomiler arasında denge kurmaya çalışarak yorumun hem metodolojik hem epistemik zeminde kontrol edilebilir olması gerektiğini savunması ve klasik dönemin nesnellik anlayışında hem metafizik hem otorite temelli bir yönelimi temsil etmesi onu yorum tarihinde farklı bir konuma yerleştirir.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ise yorumun nesnelliğini sağlamak için daha radikal bir yol izler. Ona göre anlamın kaynağı Kur'an, sahih sünnet ve selef-i sâlihînin anlayışıdır.[49] Yani ilk üç kuşak Müslümanların metni anlama biçimi sonraki tüm yorumlar için temel referanstır. İbn Teymiyye salt lafızcılıkla yetinmeyen bir yaklaşım da geliştirmeye çalışır ve Kur'an'ın tefsirinde Arapça bilmenin ya da zahirden anlam çıkarmanın yeterli olmadığını belirterek kelime-kavramların vahyin onlara yüklediği özel anlamları üzerinde özellikle durur. İbn Teymiyye bunun için de yine peygamber ve seleften gelen açıklamaya dönülmesi gerektiğini belirtir. Çünkü İbn Teymiyye diğer yollarla elde edilen bilgiyi mecaz veya te'vil olarak görür ve buna şiddetle karşı çıkar.[50] Böylece İbn Teymiyye'nin yöntemi nesnelliği tarihsel olarak sabitlenmiş özgün bir anlamın muhafazasında ararken metnin kendisinin yanı sıra ilk nesillerin metinle kurduğu ilişkiye de bağlar ve metnin korunma arzusunu tarihselleştirir. Anlamın doğruluğu artık lafzın kendisiyle birlikte selefin anlayışı yani ilk yorumcuların tecrübesiyle sınanır. İbn Teymiyye'nin bu görüşleri dönemin siyasi hareketliliği, Eşarî-Hanbelî tartışmaları, vahdet-i vücûd ve istimdat gibi görüşlere karşı çıkmasıyla sûfîlerle çatışması ekseninde açıklanır.[51]

İbn Teymiyye yazdığı mukaddimede tefsirin en güzel yolunu Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri olarak açıklar.[52] Bu ilkeye dayanarak nesnelliği bir bakıma metnin kendisiyle sınanır biçimde sistematize ettiği söylenebilir. Yorumcunun öznelliğini olabildiğince dışlamaya yönelik olan bu yöntemde anlam yine içerde, sabit ve keşfedilmeyi bekleyen bir gerçeklik olarak tasavvur edilir. Ayrıca önerilen tefsir metodunda hangi ayetin hangi ayeti tefsir ettiği ya da hangi rivayetin belirleyici olduğu sorusu bizzat yorumcunun seçimiyle şekillenir. Aslında nesnellik iddiası görünürdeki literalizmine rağmen örtük bir öznel tercihe dayanır.[53] Ancak önerdiği bu yöntem yorumun tarihsel ve toplumsal dönüşümler karşısında katı bir donukluğa dönüşme riskini de beraberinde getirebilir. İbn Teymiyye'nin nesnellik anlayışı anlamın değişmezliğini garanti altına almakla birlikte tarihten devralınan birikimin yeniden onaylanmasını esas alan bir kapalı sistem doğurur. Böylece metin hem tarih dışı hem de tarih içinde sabit bir anlam havzası haline gelir. Yoruma dair her müdahale bu tarihsel örnekliğe göre değerlendirilir ve nesnellik yorumcunun kendi öznelliğinden sıyrılarak geleneğe teslim olması anlamına gelir. Bu bağlamda hem Gazzâlî hem de İbn Teymiyye'nin yaklaşımları için nesnelliği yorumu disiplin altına alma ve meşruiyet sınırlarının korunmasını önceleyen bir söylemsel kontrol mekanizması olarak konumlandırma noktasında birleştikleri söylenebilir.

Temsil gücü yüksek görüşlerin ana hatlarıyla incelenmesinden hareketle görüldüğü üzere klasik dönemde ortaya konan bu yorumlama yöntemleri çoğu zaman yorumcunun öznelliğini sınırlayarak anlamın dağılmasını engelleyecek ortak bir zeminin inşasına yöneliktir. Bu zeminin doğrudan nesnel

Philosophy (Lahore: Bazm-e Iqbal, 1954), 78-80. Seyyed Hossein Nasr, Islamic Life and Thought (Albany: State University of New York Press, 1981), 71-72.

48 Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu ʿUlûmi'd-Dîn* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 343–347.

49 İbn Teymiyye, Mecmûu'l-Fetâvâ, ed. Amir Cezzar - Enver Baz (Mansura: Daru'l-Vefa, 2005), 13, 195-196.

50 Mehmet Emin Maşalı, "İbn Teymiyye'ye Göre Hatalı Tefsir Kuramları", Bilimname 15/2 (2008), 128-145.

51 Enver Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı* (Ankara: Fecr Yayınları, 2002), 21–41.

52 İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, thk. Sâmî b. Muhammed b. Câdullah (Riyad: Dâru'l-Muhaddis, 2022), 187–188.

53 Ahmet Sait Sıcak, *Kur'ân Tefsirinde Öznellik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 356-357; Öztürk, "Zâhirî-Literalist Anlayışın İslâm Düşüncesindeki ve Çağdaş Selefîlikteki İzdüşümleri", 312.

bir anlam üretip üretmediği sorusu dönemin epistemolojik duyarlılıklarıyla birlikte ele alındığında çağdaş anlamıyla nesnelliğin arandığı düzlemin aynı olmayabileceğini de ima eder niteliktedir. Klasik dönemdeki bu yaklaşımda felsefi hermenötik kuramların aksine anlamın mutlak ve metne içkin olduğu, yorumcunun ise bu anlamı keşfetmekle yükümlü olduğu kabul edilir. Bu çerçevede nesnelliğe ulaşmak için belirli metodolojik araçlar geliştirilmiş, yorumcuya belli sınırlar çizilmiştir. Bu sınırlar çoğu zaman usûl (yöntem) tartışmaları içinde sistemleştirilmiş böylece yorumun keyfiliğe kaymaması ve anlamın otoriteyle güvence altına alınması amaçlanmıştır. Nesnelliğin ölçütü ise genellikle vahiy merkezli bir mutlaklık anlayışı, nakle bağlılık ve yorumcunun sınırlandırılması ilkeleriyle şekillenmiştir. Diğer yandan erken dönemden itibaren nesnellik arayışının özellikle Mut'ezile, Batıniyye, Sûfî yaklaşımlara karşı bir tepkinin sonucu olduğu ayrıca yine kıyasın ve mecazın yayılması, mantık ve diğer ilimlere ilgi artarken sünnetin geri plana itilmesi, mezhebî fikir tartışmaları ile siyasî çatışmaların, ictimaî ve bireysel bazı tecrübelerin bu arayışı yönlendirdiği söylenebilir.

Nesnellik düşüncesi bu başlık altında incelenen düşünce sistemlerinde her ne kadar lafzın belirleyiciliği, hadis/sünnete, sahih rivayete dayandırma, Arap dilinin kullanım örfü ya da vahyin lafza yüklediği anlam gibi ölçütlerle temellendirilmiş olsa da bu ölçütlerin kendisi de tarihsel bağlamda belirli otoritelerce inşa edilmiş, seçilmiş ve dışlayıcı bir karakter taşımıştır. Dolayısıyla incelenen bu klasik yorum sistematiği özelinde nesnellik; yorumu düzenleyen, sınırlandıran ve belli normatif hatlar içinde tutan bir söylem biçimi olarak işler. Yorumcunun rolü ise bu yapı içerisinde metne sadakatle onu bozuma uğratmadan tarih içinde tekrar dolaşıma sokmaktır. Bu anlamda klasik dönem tefsir geleneğinin nesnelliği daha çok belirli kaygıların ve tepkilerin yönlendirmesiyle teolojik ve yorumu sınırlandırma anlamında metodolojik bir temele oturttuğu söylenebilir.

3. Modern Yorum Yöntemlerinde Nesnellik Sorununun Yeniden Düşünülmesi

Kur'an yorumunda nesnellik arayışı modern dönemde geleneksel bilgi kalıplarının ve bu kalıpların dayandığı otorite ilişkilerinin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu sorgulamanın en radikal biçimlerinden biri olan Kur'ancılık anlamın meşruiyetini doğrudan metnin kendisinden türetme iddiasıyla ortaya çıkar. 19. yüzyılda Müslüman devletlerin sömürgecilik faaliyetleriyle başlayan askerî, siyasî, ekonomik, nihayetinde kültürel ve fikrî olarak yaşadıkları medeniyet krizi bağlamında açıklanan Kur'ancılık; sayılan bu alanlarda uğranılan yenilgi ve modernizmin kendi 'ileri' değerlerini dayatmasıyla bir meydan okumaya karşı geliştirilen düşünce akımlarından biridir.[54] Temel varsayımı İslam dünyasının geri kalmışlığının kaynağında dinin kendisinden çok onun yanlış anlaşılması ve yorumun otoriter yapılar eliyle tahakküm altına alınması olduğudur. Bu nedenle Kur'ancılık anlamın otorite yapılarından arındırılması yönünde bir yeniden kurulum çabası, bir tür epistemolojik tecdid çağrısı ve bu anlamda modernizme geçişte verilen ilk tepki olarak nitelenir.[55]

Bu yönelim, 20. yüzyılın başlarında Muhammed Tevfik Sıdkî'nin İslam yalnızca Kur'an'dır, vurgusunda somutlaşırken Kur'an merkezli ıslah çağrıları Afgânî ve Abduh gibi düşünürlerde daha esnek ve farklılaşan biçimlerde ifadesini bulur. Hint alt kıtasında Seyyid Ahmed Han, Çekrâlevî ve Pervîz gibi isimlerle temsil edilen Kur'ânîyyûn çizgisine göre Kur'an tek ve nihai anlam kaynağı olarak konumlandırılmalı; anlam geleneği aktaran aracılar yerine doğrudan metnin kendisiyle kurulmalıdır.[56]

Kur'ancı yaklaşımda nesnellik klasik gelenekten farklı biçimde herhangi bir otoriteden bağımsız olarak metnin lafzî açıklığına duyulan güvenle temellendirilir. Kur'an hem anlamın hem de hakikatin değişmez kaynağı olarak konumlandırılırken diğer tüm referanslar ikincilleştirilir ya da reddedilir. Böylece öznel etkilerden arındırılmış saf bir anlam düzlemi inşa edileceği varsayılır. Bu yönelimin yalnızca gelenekle hesaplaşma amacı taşımadığı ve eş zamanlı olarak Kur'an'ı modern değerlerle uyumlu kılma çabasını da gütmekte olduğu ifade edilir. Nitekim mucize, kölelik, çok eşlilik ve faiz gibi

---

54 Ahmet Yazıcı, "Kur'ancılık Ekolü ve Namaz", *İslâmî İlimler Dergisi* 15/2 (2020), 318–323.

55 Coşkun, *Modern Dünyada Kuran Yorumu*, 21-22.

56 Muhammed Tevfik Sıdki, "el-İslâmu huve'l-Kur'ân'u vahdeh", el-Menar, IX/7 (1906), 515; Abdülhamid Birışık, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", Dîvân İlmî Araştırmalar 17/2 (2004), 24. Bu hareket Türkiye'de Süleyman Ateş, Yaşar Nuri Öztürk, Hüseyin Atay, Edip Yüksel gibi isimler tarafından dile getirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Yazıcı, "Kur'ancılık Ekolü ve Namaz", 317-323.

meseleler bu yaklaşımlarının yoğunlaştığı yorumun ana eksenini oluşturur ve bu anlamda Kur'an'a geri dönüş çağrısı modern aklın süzgecinden geçen bir yenilenme stratejisi olarak işletilir.[57] Aynı zamanda Kur'ancılık gelenekten olduğu kadar yorumun çoğulluğundan da kaçınmayı hedefler ve bu özelliğiyle Protestan ilhamlı bir reforma yaklaşır. Bu çizgide yorum bireysel akıl ve onun doğrudan metin ilişkisine indirgenirken yorumun kurumsallığını ya da çoğulluğunu mümkün kılan tüm vasatlar; hadis, sünnet, rivayet, fıkıh, kelam ve mezhebi birikim gibi gelenek otoriteleri anlam ile yorumcu arasındaki engeller olarak görülür.[58]

Bu yönüyle Kur'ancılık klasik yorum geleneğinde nesnelliği güvence altına alan tüm referansları tersyüz eder: Geleneksel otoritenin sağladığı süreklilik ve denetim burada öznelliğin kaynağına dönüşürken nesnelliğin yeni ölçütü kurumsal devamlılıktan ayrılarak metnin apaçıklığına ve aklın hakemliğine dayandırılmaktadır. Yorum, gelenekten kopsa da metnin açıklığı varsayımına dayalı başka bir kapalılık biçimiyle karşılaşır ve böylelikle Kur'ancılık yer yer literalizme, Hariciliğe, bazı kavramlara yükledikleri zorlama te'villerle Batıniliğe varan eklektik yorumlama biçimlerine başvurur. Ayrıca metinle doğrudan ilişki her ne kadar özgürleştirici bir görünüm taşısa da yorumcunun kendi çağının, kavramsal dilinin ve ideolojik zeminlerinin ötesine geçmesini garanti etmez. Gelenekten kopuş, yorumcuyu tümüyle öznellikten arındırmak yerine sadece öznelliğin biçimini değiştirir.[59] Bu çerçevede Kur'ancılığın nesnellik arayışı otoritenin dışına çıkmayı hedeflerken örtük bir anlam sabitlemesi ve tekil bir hakikat anlayışı üretir yani anlamı özgürleştirmekten çok onu başka bir biçimde sabitlemeye yönelir. Klasik dönemde otoriteye bağlılıkla kurulan nesnellik anlayışı nasıl anlamı sabitleyen bir düzenleme aracıysa Kur'ancı yönelim de anlamın sabitliğini bu kez geleneğin dışında ama aynı derecede sınırlayıcı bir tarzda sürdürür. Burada farklı olan meşruiyet kaynağı ile birlikte nesnellik fikrinin dayanağıdır.

Kur'ancılığın radikal otorite eleştirisine karşın Neo-Selefîlik otoriteyi tümüyle reddetmek yerine onu sahâbe-selef kavli ile sahih hadis çerçevesinde ve nasların zahirine dayandırarak muhafaza eder.[60] Reşîd Rıza (v. 1935) klasik Selefî mirası modern, siyasal, toplumsal ve kurumsal bağlamlara taşıyarak çağdaş Selefiliğin düşünsel zeminini kuran öncülerden biri haline gelir. Onun el-Menâr dergisi etrafında şekillenen söylemi ve Davet Enstitüsü gibi kurumsal girişimleri selefi geleneği yalnızca ihya etmekle kalmaz onu modern dönemle bütünleştiren bir Neo-Selefî yorum çerçevesine dönüştürür.[61]

Bu yaklaşımın çağdaş temsilcilerinden biri olan Muhammed b. Sâlih Useymîn (v. 2001) nesnelliği sahih naslara ve selefin yorumuna geri dönüşle tanımlayarak yorumun sınırlarını sahih rivayetle çizilmiş bir zemine oturtur.[62] Böylece nesnelliği hem yorumu hem de yorumu yapan özneyi tarihsel bir örnekliğe sabitleyerek güvence altına almaya çalışır. Neo-Selefîlikte yorumun çoğulluğu bidat ve tahrif tehlikesiyle ilişkilendirilerek sınırlandırılır. Fakat bu sınırlandırma artık Menâr çizgisinden ayrılır ve modern aklın taleplerine yerine metnin ilk muhatapları olan selefin anlayışına daha keskin biçimde geri dönme üzerinden temellendirilir.[63] Bu yönüyle Neo-Selefîliğin geleneği seçici biçimde kuran bir otorite anlayışıyla hareket ettiği söylenebilir.

Diğer yandan Kur'an yorumuna dair ortaya çıkan yeni yönelimler yalnızca klasik dönemin otoriteye dayalı yorum kalıplarını sorgulamakla kalmamış aynı zamanda yorumun doğasına, anlamın oluşum sürecine ve metinle kurulan yeni ilişkilerin imkânlarına dair daha derinlikli bir düşünsel farkındalığın da gelişmesine yol açmıştır. Bu dönüşümün İslam düşüncesi içindeki belirgin örneklerinden biri olan Fazlurrahman (v. 1988) çağdaş İslam düşüncesinde yöntem ve hermenötiğe dair ciddi bir kriz yaşandığını öne sürerek Kur'an vahyinin anlamına yoğunlaşmayı ve bu anlam

57 Gökkır "Çağdaş Sorunlar ve Çağdaş Tefsir Ürünleri", 118-123.

58 Hakan Olgun, "Reformasyon ve İslâm Reformu Tasnifleri", Milel ve Nihal, 5(2):2008, 12-17.

59 Mustafa Öztürk, *Kur'an'a Çağdaş Yaklaşımlar* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 146.

60 Mehmet Kubat, "Selefiyye ile Neo-Seleftliğin Kesişen ve Ayrışan Yönleri", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2 (2017), 136-137.

61 Mehmet Emin Özafşar, "Günümüz Zahiri-Selefi Çevrelerin Hadis Algısı ve Literalizm Sorunu", *Zahiri ve Selefi Din Yorumu*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) Yayınları: 41, İlmi Toplantılar Serisi: 2 (İstanbul: KURAMER, 2019), 228, 234.

62 Muhammed es-Sâlih el-ʿUseymîn, *Usûl fi't-Tefsîr* (Dammâm: Dâr İbn el-Cevzî, 1423/2008), 30–34.

63 Ahmet Akbulut, "Selefiliğin Teolojik ve Düşünsel Temelleri", *Tarihte ve Günümüzde Selefilik: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı* (İstanbul: 2014), 129–133.

çerçevesinde ahlâkî-sosyolojik ilkeleri gözden geçirmeyi hedeflemiştir. Bu hedefinin arka planında çağın sorunlarına İslami ilimlerin veya ulemanın çözüm bulmakta yetersiz kalması ve bu sorunların sekülerleşmeyle ya da -ateizmle-sonuçlanabileceği kaygısı yattığı ifade edilir. Bu nedenle İslam mesajının geçmişte olduğu gibi bugüne yeniden ve evrensel olarak seslenebilmesinin yolunu kendi önerdiği yöntemle mümkün görür.[64] Fazlurrahman'ın önerdiği yöntem olan çift hareketli yorum modeline göre Kur'an kendi tarihsel bağlamında belirli sorulara cevap vermek üzere nazil olmuştur ve bu tarihi bağlamı dikkate alınmadan mesajı tam olarak kavranamaz. Bu nedenle yorumcu bir yandan metnin indiği dönemin toplumsal, kültürel ve tarihsel koşullarını göz önünde bulundurarak ilk ve nesnel anlamı tespit etmeye çalışmalı diğer yandan bu ilk anlamın çağdaş dünyanın sorunlarına nasıl uygulanabileceğini sorgulamalıdır.[65] Bu yaklaşımda klasik gelenekten farklı biçimde tanımlanmış olan nesnellik ancak tarihsel bilincin ve metodolojik tutarlılığın belirli bir denge içinde yürütülmesiyle sağlanabilir.

Bu yaklaşıma yönelik eleştiriler özellikle Gadamer'in etkin tarih bilinci kavramıyla birlikte yorumcunun kendi tarihselliğini aşarak metne dışsal bir konumdan ulaşamayacağı fikri etrafında şekillenir. Ancak Fazlurrahman anlamın ilk safhada yeterli tarihsel verilerle nesnel biçimde tekrar inşa edilebileceğini ve böylece normatif çerçevenin sağlıklı biçimde kavranabileceğini ileri sürerek Betti-Hirsch çizgisine daha yakın bir pozisyon alır. Yorumun ikinci aşamasındaki kaçınılmaz öznelliğe karşı ilk aşamada görece bir nesnellik üretme iddiasını sürdürür. Yine de yorumcunun çağdaş konumunun da tarihsel oluşu bu ilk anlamın mutlak biçimde kavranabilirliği iddiasını zayıflatır. Ayrıca Fazlurrahman'ın önerdiği bu yöntem yorumcunun çağdaş bağlamla kurduğu ilişkinin ne ölçüde dönüştürücü olduğu ve bu dönüşümün metnin temel vurgularını ne derece koruduğu sorularını da beraberinde getirir. Kotan, tarihsel bağlamın belirleyici hale gelmesinin bazen normatif söylemin bağlayıcılığını zayıflatabileceğini ifade ederken bunun metnin çağlar üstü değer taşıdığına dair geleneksel kabulü tartışmaya açabileceğini belirtir.[66]

Fazlurrahman'ın metod eksikliğine veya yetersizliğine yüklediği sorun; aslında klasik İslami ilimler ve hadis-nas otoritesiyle sistematize edilen anlayışın sahabenin ve Peygamberin bulduğu yaratıcı çözümlerde kendisini gösteren yaratıcı güç veya evrensel özden uzaklaşmaya yol açmasıdır.[67] Fazlurrahman önerdiği yöntemle bu yaratıcı gücün tarihsel eleştiri metoduyla Kartezyen pozitivist bir şemaya da tabi olarak nesnel şekilde ortaya koyulmasını talep eder. Bu ise özü itibariyle nesnelleşmeye hiç uygun olmayan hatta bu nedenle eleştirdiği yaratıcı gücün nesnel biçimde ortaya koyulmasını önermesiyle paradoksal bir görünüm kazanır. Nitekim eserlerinde kendisinin de bu sorunu kısmen fark etmiş olduğu ancak yine de bu özün tarihsel formunun peygamber döneminde keşfedileceği fikrini dayanak kabul ettiği görülür. Buna göre ikinci aşamada tarihsel araştırmayla elde edilen yaratıcı gücün formunun bu kez yorumcu tarafından devreye sokulması ve olan ile olması gereken arasındaki gerilimi yönetmesi beklenir.[68]

Kur'an yorumuna dair çağdaş yönelimlerin sunduğu tartışmalar çerçevesinde nesnelliğin metodolojik, etik ve epistemolojik bir yönelim olarak yeniden düşünülmesi gerektiğine işaret edilir. Bu yeniden düşünüş özellikle Türkçe literatürdeki bazı yorumcuların katkılarıyla daha görünür hale gelmiş, yorumun gerekçelendirilme biçimi, sınanabilirliği daha fazla önem kazanmıştır. Ömer Özsoy nesnel anlamın peşinde olmanın modern yorum için temel bir motivasyon olduğunu belirtirken bu hedefin teorik çerçevesini sorgular. Özsoy bir Kur'an pasajının anlamının okuma sürecinde açığa çıkan gizli bir sır olmadığını aksine Allah tarafından belirli bir dönemde bir kez kastedilmiş ve keşfedilmek üzere orada duran bir şey olduğunu ifade eder. Yine kendi konumu itibariyle Kur'an pasajlarının birden fazla anlama gelecek biçimde yorumlanmasını anakronik bir yaklaşım olarak görür. Kur'an metninin

64 Burhanettin Tatar, "Bir Ara/Yeni Mekân Düşünürü: Fazlur Rahman", Eskiyeni 50 (2023), 611-612.

65 Fazlurrahman, İslam ve Çağdaşlık, çev. Alparslan Açıkgenç - Mehmet Hayri Kırbaşoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 52-62.

66 Kotan, *Kur'an, Yorum ve Tarih: Tarihselci Okumanın Çıkmazları*, 78, 243-244.

67 Fazlur Rahman, *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition* (London: The University of Chicago Press, 1992), 146–147.

68 Tatar, "Bir Ara/Yeni Mekân Düşünürü: Fazlur Rahman", 626-627.

her türlü anlama açık olduğunu varsayan ve bunu yorum zenginliği ya da düşünce özgürlüğü gibi değerlerle meşrulaştıran anlayışlar Özsoy'a göre nesnel anlamın çağdaş düşmanlarına Kur'an'ı bugünün koşullarında kendi bağlamlarında yorumlama imkânı tanır. Nitekim buna örnek olarak nesnel anlamın kadim düşmanı olarak batınî ve zâhirî yaklaşımlar, modern düşmanı olarak ise Kur'ancılık veya bilimsel tefsir gibi yaklaşımlar gösterilir. Yorum farklılığı olarak nitelenen tüm bu aşırı yorumlar tarihsel bağlamdan ve gelenekten kaçışın ürünü olup nihayetinde anlamın buharlaşması ve Kur'an'dan bir meşruiyet devşirilmesi ile sonuçlanacaktır. Çünkü yorumcu bilinçli olsun ya da olmasın daima bir bağlamdan hareketle metni yorumlar ve anlam üretir. Tarihselci yaklaşım ise Kur'an'ı öncelikle peygamberin ve ilk muhataplarının bağlamında anlamlandırmayı ve pasajların nesnel anlamını ancak bu tarihsel bağlamda aranabilecek bir unsur olarak görmeyi önermektedir. Bu yaklaşımda Özsoy'a göre temel sorun Kur'an pasajlarındaki tarihsel ve yerel bağlamların genellikle net bir şekilde belirlenebilirken çağdaş durumun bir tarihsellik olarak aynı kesinlikle tanımlanmasının zor olmasıdır.[69]

Özsoy Fazlurrahman'ın içtihat kurumunun alanını genişletme çabasının aslında geleneğin içinde hareket ettiğini ancak nassın sustuğu alanlarla sınırlı kalmayıp nassın açıkça konuştuğu alanlarda da içtihadı işletmeye çalışarak gelenekten farklılaştığını belirtir. Zira Fazlurrahman'ın bu tutumu Kur'an'ın belirli konularda mutlak anlamda açık ve sabit bir anlamının bulunduğu varsayımını da sorgulatmaktadır.[70] Bu perspektife göre nesnel anlam literalizme veya keyfîliğe düşmeden yorum yapabilmek için gerekli bir varsayımdır. Buna göre içtihat geleneğinin de tarihselci yöntemin içsel bir parçası olduğunu ancak zamanla anlamı sabitleyen değil sürekli yeniden değerlendirmeye açık kılan bir çaba olarak görülmesi gerektiği sonucuna ulaşılır. Ancak aynı zamanda Özsoy nesnelliği Kartezyen kesinlikte bir yapı olarak değil bağlamı fark eden, usule duyarlı ve sınırlarının bilincinde bir çaba olarak değerlendirir.[71] Bu çerçevede nesnellik yanlışlanabilirlikten kaçmayan ama keyfîliğe de kapı aralamayan bir denge alanı olarak tanımlanabilir.

Benzer bir çizgide Mehmet Paçacı yorumcunun tarihsel bağlamından mutlak biçimde sıyrılamayacağını kabul eder. Ona göre yorumlama eylemi öznenin kendi konumunu fark etmesini ve bu farkındalıkla sınırlı da olsa bir açıklık üretmesini gerektirir. İmam Şâfiî'nin istihsan yöntemini reddederek yorumcunun öznelliğini dışlama girişimine gönderme yapar ve evrenselcilerin tarihselcilik karşıtı tutumlarını benzer bir kaygı ürünü olarak niteler. Paçacı'ya göre ise tarihselliği reddetmek aslında kendi tarihselliğini inkâr ederek sürekli vahiy döneminin bağlamını beklemek anlamına gelir. Oysa yapılması gereken metnin otoritesini ve bağımsızlığını kabul ederek öznenin kaçınılmaz etkisini bilmek ve buna rağmen mümkün olduğunca nesnel olmaya çalışmaktır. Paçacı da Özsoy gibi gelenekteki içtihat mekanizmasının geçmişte bu sorunu yönetebilmiş olduğunu hatırlatarak günümüzde de tarihselliği ve öznelliği yok saymadan içtihadı etkin şekilde işletmenin gerekli olduğunu vurgular. Bugünün yorumcusu için de tarihsel bilinçle hareket etmeyi, yorumun kurucu unsurlarını yeniden düşünmeyi önerir. Böylece yorumlayan özne anlamanın doğruluğunu mutlak şekilde kanıtlayamasa bile metinle arasındaki kaçınılmaz gerilimi yönetebilecektir.[72]

Mustafa Öztürk yorumun kimi zaman metnin nesnel anlamına ulaşma çabası kimi zaman ise mevcut düşünsel yönelimleri metin üzerinden meşrulaştırma eğilimi gibi farklı motivasyonlarla biçimlendiğini belirtir.[73] Bu farklılıklar ise anlamın sabitliğinden çok yorumcunun konumunun ve niyetinin açık biçimde değerlendirilmesini gerektirir. Öztürk anlamın tarihsel bağlamda sınırlı olduğunu, ilk muhatapların bilgi düzeyinin ötesine geçen anlamların metne dışarıdan yüklenmiş olduğunu ifade eder. Öztürk'ün referans verdiği klasik alimlerden biri olan Şâtıbî (ö. 790/1388) de

69 Ömer Özsoy, "Kur'an Hitabının Tarihselliği ve Tarihsel Hitabın Nesnel Anlamı Üzerine", İslamî Araştırmalar 9/1-4 (1996), 139-142.

70 Ömer Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları* (Ankara: OTTO Yayıncılık, 2015), 149-150.

71 Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, 197-198.

72 Mehmet Paçacı, "Kur'an ve Tarihselci Yorum", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kur'an ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*, ed. Necati Kara (Erzurum: Bakanlar Matbaası, 2001), 77–80; Mehmet Paçacı, *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz?*, 1. baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000), 66–77.

73 Mustafa Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak*, 3. baskı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 43.

Kur'an'ın anlamının ilk muhatapların dilsel ve kültürel evreniyle kuşatıldığını belirtir.[74] Bu görüş tarihselci yöntemin klasik gelenekteki izlerini görünür kılar. Ancak Öztürk Fazlurrahman'ın yorum sürecinde yorumcunun öznelliğini dışlama eğilimini problemli bulur. Zira ilk hareket olarak tanımlanan tarihsel anlama çabası da yorumcunun çağdaş ufkundan bağımsız değildir. Fazlurrahman'ın kendi kavramsallaştırmaları içinde yer alan başarı ve başarısızlık gibi ifadeler yorumun mutlak nesnelliğini hedeflemediğine, öznelliği örtük biçimde kabul ettiğine dair ipuçları taşır. Bu, yorumun nihai olarak kaçınılmaz biçimde yorumcunun tahayyülünde şekilleneceği gerçeğini teyit eder.[75]

Nesnellik konusunda Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in perspektifine de değinmek gerekir. Nesnelliğin zor bir ideal gibi kavramsallaştırılmasını öznelliğin kutsanması olarak niteleyen Ebû Zeyd için nesnellik yorumcunun metni tarihsel, dilsel ve toplumsal bağlamında analiz etmesi ve metnin delaletini açığa çıkarmak için tüm yöntem ve araçları etkin kullanmasıyla inşa edilir. Zira onun yaklaşımı da nesnelliği ulaşılamaz bir ideal olarak görmek yerine kültürel bağlam içinde makul ölçülerde erişilebilir bir konum olarak tanımlar.[76] Ebû Zeyd bu bağlamda metni anlamanın yalnızca lafızlar üzerinden değil onun etrafında kurulan söylemler, kurumlar ve otoriteler üzerinden de düşünülmesi gerektiği fikrini öne çıkarır. Yorum artık kim tarafından, nasıl ve hangi bağlamda meşrulaştırıldığı sorgulanan eleştirel bir süreçtir. Bu düşünce klasik tefsir otoritesine doğrudan bir alternatif biçiminde anlaşılmaktan daha ziyade yorumun doğasını tarif eden bir öneri olarak değerlendirilebilir. Ancak bu yaklaşım da nesnellik idealinden tamamen vazgeçmez; yalnızca bu ideali geçmişte olduğu gibi mutlak ve evrensel bir ölçüt yerine üç bağlam ekseninde tekrar biçimlendirir. Ebu Zeyd'e göre kültürel nesnellik, yorumcunun metni bağlamları içinde okuması ve kendi önyargılarını denetlemesiyle oluşur. Nesnellik bir durum değil bir çabadır ve bu çaba metnin imkânlarını zorlamayan aksine onları görünür kılan bir titizlikle yürütülmelidir. Ayrıca Ebû Zeyd'in dilsel yapıya verdiği önem, Kur'an'ın her şeyden önce bir metin olarak okunmasını önermesi ve dilsel analize yönelik vurgusu onu Emin el-Hûlî'nin yöntemine de yaklaştırır. Ancak Ebû Zeyd aynı ölçüde metnin oluşumuna ve kültürün olguyla etkileşiminin incelenmesine de teşkil ve teşekkül boyutlarıyla ayrı bir önem atfeder.[77] Bu husus ise yani olgunun sabit bir gerçeklik olmadığı ve belirli bir değerlendirme sonucunda elde edilmiş bir perspektif olduğu noktasından onun nesnellik vurgularını sorgulamaya açmıştır. Zira olgular farklı kişiler tarafından farklı şekillerde yorumlanabilir bir mahiyet taşımaktadır.[78]

Ebû Zeyd nesnelliğe yönelik görüşlerini E.D. Hirsch'in anlam ve önem ayrımına dayandırır. Hirsch metnin anlamını sabit, önemini değişken olarak tanımlar[79] ve Ebû Zeyd de benzer şekilde tarihsel anlamı anlamla, çağdaş anlamı önem ile benzeştirir. Buna göre metnin iç bağlamı ve teşekkül ettiği sosyo-kültürel (dış) bağlamından hareketle tarihsel anlamı ortaya çıkarılır. Çağdaş anlam ise her ne kadar tarihi anlamdan ayrılması pek mümkün olmasa da yorumcunun bulunduğu çağla içselleştirerek okunması ile elde edilir. Buna göre metnin anlamında tarihi anlam dikkate alınmazsa bu telvin, önyargılı okuma olur. Çağdaş anlamın tarihsel anlamla sınırlandırılması ise metnin dondurulmasına neden olur.[80] Bu hususta Ebu Zeyd telvin ve te'vilin de bahsettiği gibi nesnel sınırlarla ayrılamayacağı hatta kendisinin yaptığı bazı tevillerin de bu sınırda telvin olarak nitelenebileceği hususunda eleştirilir.[81] M. Emin Maşalı'nın da belirttiği gibi tarihsel anlam belirli ölçüde sınırlı ve yeniden yapılandırılabilir bir sabitlik sunarken çağdaş anlam bu sınırlılığı aşmaya çalışan bir dinamizm taşır. Bu aşamadan sonra yazarın niyetiyle yorumu sınırlandıran Hirsch'in perspektifinden ayrılan Ebu Zeyd Gadamer'in yorumcunun kendi önyargılarını eleştirel bağlamla sınaması fikrini öne çıkarır. Yani

74 Ebû İshak eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fi Usûli'ş-Şerîa*, thk. Abdullah Dıraz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 255–273.

75 Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak*, 54-65.

76 Ebû Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, 25-26, 336-338.

77 Ebû Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, 45-58.

78 Alpyağıl, "Kur'ân Yorumlarındaki Meşruiyet Krizi Karşısında Ebu Zeyd ve Cabirî: 'Metnin Kıyameti' (Apocalypse of the Text) Üzerine Bir Deneme", 120.

79 E. D. Hirsch Jr., *Validity in Interpretation* (New Haven–London: Yale University Press, 1967), 8.

80 Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Nakdü'l-Ḫiṭâbi'd-Dînî*, 2. Baskı (Kahire, 1994), 220–225.

81 Alpyağıl, "Kur'ân Yorumlarındaki Meşruiyet Krizi Karşısında Ebu Zeyd ve Cabirî: 'Metnin Kıyameti' (Apocalypse of the Text) Üzerine Bir Deneme", 118.

eleştirel bağlam metnin kendisiyle birlikte yorumcunun kendisini de çözümlemeyi zorunlu kılar. Ancak buna rağmen Ebu Zeyd'in açıklamaları ve tarihî bağlamı referans alması Gadamer'in karşı çıktığı tarihsel bir anlamanın dışardan kavranabileceği fikrine atıfta bulunur. Ebu Zeyd bu teorisiyle iki zıt kutbu bir arada değerlendirmenin imkanını arar.[82] Diğer yandan onun pozisyonu Gadamer'in işaret ettiği hususların farkında olmasına rağmen sabit bir zemin arayışına; görece, kültürel gibi dipnotlarla da olsa bir nesnelliğe, yorumu daha belirgin bir sınırlılığa dayandırma gereksiniminin sonucu olarak da yorumlanabilir.

Tüm bu perspektifler yorumun anlam üretim süreciyle ilgili olduğu kadar yorumcunun konumuyla da ilişkili olduğunu gösterir. Kur'an yorumunun modern bağlamda yeniden anlamlandırılması tam da bu gerilimin ürettiği açıklık içinde yeni bir anlam sorumluluğu taşımaya adaydır. Bu yapının içinde tarihsel bağlamdan dilsel yapıya, yorumcunun niyetinden geleneğin hafızasına kadar birçok unsur nesnelliğin yeniden düşünülmesini gerekli kılar. Bu minvalde Muhammed Coşkun'un da belirttiği üzere yorumun öznelliğini kabul etmek yorumcunun kendi sınırlarının farkına varmasını ve farklı görüşlere açık olmasını sağlar. Bu bilinçle geliştirilen ve hesabı verilebilen yorumlar toplumsal iletişim içinde sınanarak ortak bir nesnellik alanı oluşturabilir. Gelenek ise bu sürecin belleği ve denetleyici zemini olarak bireysel öznelliği aşan bir yorum ufku sunar.[83]

Yorumun nesnelliği artık sabit anlamlara değil sorumlu ilişkilere, eleştirel farkındalığa ve açıklık üretme kapasitesine bağlı olarak inşa edilmektedir. Bu bağlamda klasik ve modern yaklaşımlar arasında köprü kurmaya çalışan ara modeller epistemolojik, etik ve hermenötik bir pozisyon olarak da değer taşır. Recep Alpyağıl'a göre Kur'an salt yöntemsel analizle kuşatılamayacak imanî ve ahlakî boyutlar taşıyan bir metindir. Bu nedenle anlamın ortaya çıkışı belirli yöntemsel araçlara ve bu araçları inanç yahut değer temelinde işletebilecek bir muhataba bağlıdır. Aksi hâlde yorum süreci araçsallaşır ve metnin dönüştürücü gücü zayıflar.[84] Yorum ve anlama dair oluşturulan bu farkındalıklar nesnelliği daha önceki anlamından farklı bir düzlemde düşünmeyi gerektirir. Bernstein'e atıfla nesnelliği radikal öznelcilik veya rölativizm ve katı nesnelcilik dikotomisini aşan, öznenin dışına yerleştirilmiş sabit bir ölçüt yerine yorumun içinden kurulan bir sorumluluk ve gerekçelendirme alanı olarak kavramayı zorunlu kılar.

Sonuç

Bu çalışmada Kur'an yorumunda nesnellik sorununun mutlak bir konum yerine yoruma yön veren metodolojik ilkeler bütünü olarak yeniden düşünülmesi gerektiği ortaya konulmuş ve bu sorunun çağdaş bağlamda olduğu kadar geleneğin kendi iç dinamikleri içinde de var olduğu gösterilmiştir. Buna göre İmam Şâfiî, İbn Hazm, Gazzâlî ve İbn Teymiyye gibi alimlerin incelenen yaklaşımlarında nesnellik arayışının yorumcunun öznelliğinin belirli çerçevede sınırlanmasıyla sağlamaya yönelik olduğu görülmüştür. Dolayısıyla bu çerçevede nesnellik, yorumun metnin kendi kendisini açıklaması, zahirine dayandırılması, sünnetle sınırlanması ve geleneksel otoritelerle sınanabilirliği ile ilgilidir. Bu yapı modern hermenötik geleneğin nesnellik anlayışıyla karşılaştırıldığında daha normatif, sabit ve kontrol merkezli bir zemini yansıtır. Bu bağlamda klasik dönem düşüncesi anlamın korunabilirliğine duyulan inançla anlamı sabitleme ve yorumu sınırlandırma yönünde güçlü mekanizmalar geliştirmiştir. Ancak klasik düşüncede yorumun sınırlanması salt bir dogmatik kapalılığın ifadesi değildir. Bu sınırlar çoğu zaman anlamın dağılmaması, kutsal olanla kurulan ilişkinin korunması, hakikatin herkesçe yeniden tanımlanabilir bir nesneye dönüşmemesi gibi kaygılarla örülmüştür. Nitekim her bir alimin kendi dönemlerinde yaygın olan bazı fikirlere karşı, çok çeşitli gerekçelerle bu sistematik sınırları çizdiği görülür. Öte yandan yorumcunun tarihselliği postmodern kuramlar için üretken bir farkındalık zeminiyken klasik gelenek için potansiyel bir tahrif alanıdır.

---

82 Maşalı, "Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Yorum Telakkisi ve Bu Telakkinin Niyetselci ve Felsefi Hermenötiğe Atıfları", 80-87.

83 Muhammed Coşkun, "Vahiy, İç Söz ve Yorum Bağlamında Kelām-ı Nefsī Tartışmasının Hermenötik Uzantıları", 84; Muhammed Coşkun, "Klasiğin Hermenötiği: Kısmi Nesnelliğin Gelenek Otoritesi ile İnşası", Sabah Ülkesi Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi, 77 (2023), 49.

84 Recep Alpyağıl, *Kimin Tarihi Hangi Hermenötik Kur'an'ı Anlama Yolunda Felsefi Denemeler 1* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 7-8, 14-22, 76-79.

Modern döneme gelindiğinde nesnellik arayışı bir medeniyet krizi eşliğinde anlamlandırılır. Buna göre modernizme ilk tepki olarak Kur'ancı yaklaşımlar nesnelliği, yorumun tarihsel ve mezhebî yorum kalıplarından arındırılması ve aklın hakemliğiyle sağlanabilecek bir sadelik ilkesi olarak düşünürken Neo-Selefî yaklaşımda nesnellik ilk nesillerin örnekliğiyle sınırlı bir çerçevede tarihsel bir dönemin anlayışına dönüş olarak yeniden tanımlanır. Ancak bu yaklaşımlar metnin çağdaş okurlarla kuracağı yeni anlam ilişkilerini büyük ölçüde sınırlayarak yorumun potansiyel çoğulluğunu daraltma riskini taşır. Tarihselci yaklaşımlarda özellikle Fazlurrahman nesnelliği metnin indiği tarihsel bağlamda anlamı tespit etmeye dönük bir çaba olarak yeniden konumlandırmıştır. Ancak bu yaklaşım da yorumcunun çağdaş konumundan ve ön kabullerinden tamamen bağımsız olamayacağının farkında olmasına rağmen diğer okuyuşların anlamı buharlaştırdığı düşüncesiyle nesnelliği sabit zemin olarak tarihi bağlamda aramıştır. Özellikle Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in önerdiği tarihsel, çağdaş ve eleştirel bağlam katmanları yorumcunun kendi konumunu görünür kılmasını ve yorumda eleştirel bir denge üretmesini amaçlar. Böylece nesnellik bir kesinlik ve mutlaklık arayışı yerine yorumun açıklığını, gerekçesini ve sınanabilirliğini sağlayan eklektik bir düşünsel pozisyon hâline gelir.

İncelenen ve klasik-modern biçiminde isimlendirilen yaklaşımlar arasındaki temel farkın nesnelliğin nasıl kurulduğu ve bu arayışın neye tepki olarak geliştirildiği sorusunda düğümlendiği söylenebilir. Bu yaklaşımların temelde yorumda öznenin rolünün büsbütün yok edilemeyeceğini bir şekilde fark etmiş olmakla birlikte önerdikleri yöntem ve sınırlama biçimleriyle zaman zaman birbirine yakınlaşan zaman zaman taban tabana zıt çözüm yaklaşımları geliştirmiş oldukları görülür. Dolayısıyla nesnelliğin imkân ve sınırları Kur'an yorum tarihinde sabit bir zemin ve yöntem sorunu olarak düşüş ve yükselişleriyle yorum geleneğinden hem etkilenen hem de onu etkileyen konumdadır.[85]

Bu çalışma her iki yaklaşımın da anlamı sabitleme ya da koruma refleksiyle belirli sınırlamalara sahip olduğunu göstermiş, nesnelliğin tarihsel, epistemik kaygılar sonucu ve dönemsel-bireysel koşullara bir tepki ürünü olarak refleksif bir tavırla öne çıkarılması yerine yorumcunun sorumluluğuna, düşünsel açıklığına ve metodolojik farkındalığına bağlı olarak yeniden düşünülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu yeniden düşünüş klasik geleneğin normatif yapısı, otorite temelli nesnellik anlayışı ya da çağdaş aklın talepleri ile modern düşüncenin çoğulcu imkânları arasında eleştirel bir diyalog kurmakta; yorumcunun kendi tarihselliğini bilerek metne yaklaşması ve anlamın açılımlarını metnin kendisi veya niyetiyle ilişkilendirmesini dikkate alan bir yaklaşımı önermektedir. Yorum, bu yeni pozisyonda metne karşı sadakat ile çağa karşı sorumluluk arasındaki o hassas dengede kurulan bir köprü görevi üstlenecektir. Sonuç olarak, bu bağlamda felsefi ve eleştirel perspektife sahip olan Gadamer, Ricouer, Eco ve Mannheim'in işaret ettiği üzere sorumlu, meşru ve geçerli bir yorumun/anlamın inşasının ancak metnin niyeti, yorumların iç tutarlılığı, geleneğin denetleyici gücü, zamansal mesafenin verimliliği ve yorumlar arası karşılaştırılabilirlik gibi ilkeler ile mümkün olacağı düşünülmektedir.

Bu çerçevede ileride yapılacak çalışmalar özellikle kelam-fıkıh gibi gelenekler içerisinde nesnellik veya yorumun meşruluğuna dair ilkelerin nasıl geliştirildiğine dair dönemsel ve mukayeseli olarak incelenmesi bu konuya daha geniş bir perspektiften bakılmasını sağlayabilir. Ayrıca sufî yorumların, Ekberî geleneğin nesnellik çerçevesinde nerede durduğu ayrıca çalışılması gereken hususlardandır. Bu minvalde burada işaret edilen modern hermenötik yaklaşımlarda ele alınan otorite, gelenek, geçerli/meşru yorum gibi bazı kavramların da tefsir geleneği içinde daha derin tartışılması önerilmektedir.

[85] Sıddık Baysal, "Tefsirde Kültürel Antropolojik Yaklaşım," Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER) 3/2 (Ekim 2019), 347-349. Ayrıca Baysal makalesinde anlamı tarih içinde bulmayı öneren ve anlam arayışında bütüncül ve nesnel bir bakış açısı geliştirmeye yönelik olarak açıkladığı kültürel antropolojik perspektifi özellikle tefsir metinlerine uygulamayı önerir.

Kaynakça

Ağırman, Ferhat - Türkmetin, Ahmed. "Bilginin İmkânı Problemi: Gazali Örneği". *Kaygı* 18 (2012), 197-208.

Akbulut, Ahmet. "Selefiliğin Teolojik ve Düşünsel Temelleri". *Tarihte ve Günümüzde Selefilik: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı.* İstanbul: 2014.

Aktay, Yasin. "Objektivist ve Relativist İradeler Arasında Kur'an'ı Anlama Sorunu". *2. Kur'an Sempozyumu Tebliğler–Müzakere Metinleri* (4–5 Kasım 1995). 51-62.

Alpyağıl, Recep. *Kimin Tarihi Hangi Hermenötik: Kur'an'ı Anlama Yolunda Felsefi Denemeler 1*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Alpyağıl, Recep. "Kur'ân Yorumlarındaki Meşruiyet Krizi Karşısında Ebu Zeyd ve Cabirî: 'Metnin Kıyameti' (Apocalypse of the Text) Üzerine Bir Deneme," *İslâmiyât* 6/2 (2003), 103-122.

Arpa, Abdulmuttalip. "Zâhirîlik ve Mecâz: İbn Hazm Örneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/25 (2012), 43-67.

Arpa, Enver. *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı.* Ankara: Fecr Yayınları, 2002.

Ay, Volkan. *Modern Felsefede Özne-Nesne Ayrımı ve Öznellik Kavramı*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Baysal, Sıddık. "Tefsirde Kültürel Antropolojik Yaklaşım". *Tefsir Araştırmaları Dergisi (TADER)* 3/2 (Ekim 2019), 317–356.

Bernstein, Richard J. *Objektivizm ve Rölativizmin Ötesi.* çev. Feridun Yılmaz. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2009.

Birışık, Abdülhamid. "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler". *Dîvân İlmî Araştırmalar* 17/2 (2004), 1-62.

Bozyiğit, Ahmet. "Gazâlî'nin Te'vil Anlayışının Neresindeyiz? (Eleştirel Bir Yaklaşım)". *Journal of Islamic Research* 30/1 (2019), 132-146.

Budak, Buryak. *Descartes ve Öncesinde Özne ve Öznellik Kavramları Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Burge, Tyler. *Origins of Objectivity.* New York: Oxford University Press, 2010.

Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı.* çev. Burhan Köroğlu – Hasan Hacak – Ekrem Demirli. İstanbul: Kitabevi, 2000.

Cihan, Ahmet Kâmil. "Cüveynî'de Ahlakî İyi ve Kötü Meselesi". *İlahiyat Akademi* 9 (2019), 53-65.

Coşkun, Muhammed. *Modern Dünyada Kur'an Yorumu.* İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.

Coşkun, Muhammed. "Vahiy, İç Söz ve Yorum Bağlamında Kelâm-ı Nefsî Tartışmasının Hermenötik Uzantıları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59/1 (2018), 65–90.

Coşkun, Muhammed. "Klasiğin Hermenötiği: Kısmi Nesnelliğin Gelenek Otoritesi ile İnşası". *Sabah Ülkesi* 77 (2023), 44-50.

Coşkun, Muhammed. "Hermenötik Problemin Evrenselliği Bağlamında Çağdaş Bir Sosyal Bilim Olarak Tefsir'in Yeniden İnşası". *Tefsir İlminin Mahiyetine Yaklaşımlar: Klasikten Çağdaş Döneme*. ed. Enes Büyük. 239-263. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023.

Çalış, Halit. "İmam Şafiî ve Yorumda Nesnellik Arayışı". *Uluslararası İmam Şafiî Sempozyumu*. ed. Mehmet Bilen. İstanbul: Kent Işıkları, 2012.

Çelik, Yusuf. *Critical Hermeneutics: Contemporary Philosophical Perspectives in Turkey on the Understanding and Interpretation of the Qur'an*. Leiden–Boston: Brill, 2023.

Demir, Recep. *Kur'an Tefsirinde Tarihselci Yöntem.* İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2013.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Kutsal Metin, Otorite ve Hakikat.* çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. "Hermönetik ve Metin Yorumu". çev. Muhammed Coşkun. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2014), 237-266.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Nakdü'l-Ḫiṭâbi'd-Dînî.* 2. Baskı. Kahire, 1994.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Problem ve Enstrümanlarıyla Yorum Meselesi*. çev. Muhammed Coşkun-Numan Konaklı. İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2016.

Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *İlahi Hitabın Tabiatı*. çev. Mehmet Emin Maşalı. Ankara: OTTO, 2013.

Eco, Umberto. *Yorum ve Aşırı Yorum.* çev. Kemal Atakay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021.
el-ʿUseymîn, Muhammed es-Sâlih. *Usûl fi't-Tefsîr.* Dammâm: Dâr İbn el-Cevzî, 1423/2008.
Esack, Farid. *Qur'an Liberation and Pluralism.* Oxford: Oneworld Publications, 1997.
es-Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân.* thk. Muhammed Sâlim Hâşim. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2012.
Fazlur Rahman. *İslam ve Çağdaşlık*. çev. Alparslan Açıkgenç-Mehmet Hayri Kırbaşoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
Fazlur Rahman. *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*. London: The University of Chicago Press, 1992.
Figal, Günter. *Objectivity: The Hermeneutical and Philosophy*. çev. Theodore D. George. New York: SUNY Press, 2010.
Gadamer, Hans-Georg. *Hakikat ve Yöntem I–II*. çev. Hüsamettin Arslan – İsmail Yavuzcan. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2012.
Gadamer, Hans-Georg. "Tarih Bilinci Sorunu". *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*. çev. Taha Parla. ed. Paul Rabinow – William M. Sullivan. 79-106. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1990.
Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Mustasfâ min ʿİlmi'l-Usûl*. thk. Ahmed Zekî Hammâd. 2 cilt. Dâr Mîmân–Sidretü'l-Müntehâ, ty.
Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâu ʿUlûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Munkız mine'd-Dalâl*. ed. Saʿd Kerîm el-Fakî. İskenderiye: Dâru İbn Haldûn, ty.
Gökkır, Necmettin. "Kur'an Araştırmalarında Kullanılan Yeni Metot ve Teoriler". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2005), 75-103.
Gökkır, Necmettin. "Çağdaş Sorunlar ve Çağdaş Tefsir Ürünleri". *Tefsir ve Toplumsal Sorunlar*. ed. Ali Karataş vd. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
Hanefî, Hasan. "Konulu Kur'an Tefsiri Metodu". çev. Sönmez Kutlu. *Journal of Islamic Research* 9 (1996), 157-166.
Hanefî, Hasan. "Geleneksel İslam Düşüncesindeki Otoriteryenliğin Epistemolojik, Ontolojik, Ahlaki, Siyasi ve Tarihi Kökenleri Üzerine". çev. İlhami Güler. *İslamiyat* 2/2 (1999), 25-37.
Hekman, Susan. *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik*. çev. Hüsamettin Arslan – Bekir Balkız. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
Hirsch, E. D. Jr. *Validity in Interpretation*. New Haven–London: Yale University Press, 1967.
Işık, Server. "Akideden Devrime, Yenilgiden Zafere: Hasan Hanefi ve Geleneğin Yenilenmesi Projesi". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 13/48 (2016), 89-141.
Iqbal, Muhammad. *The Development of Metaphysics in Persia: A Contribution to the History of Muslim Philosophy*. Lahore: Bazm-e Iqbal, 1954.
İbn Hazm. *el-Muhallâ.* thk. Muhammed Münîr ed-Dımaşkî. 12 cilt. Kahire: İdâretü't-Tıbâati'l-Münîriyye, h. 1350.
İbn Hazm. *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm.* thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, ty.
İbn Teymiyye. *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr.* thk. Sâmî b. Muhammed b. Câdullah. Riyad: Dâru'l-Muhaddis, 2022.
İbn Teymiyye. *Mecmûʿu'l-Fetâvâ.* thk. Amir Cezzar – Enver Baz. 37 cilt. Mansura: Dâru'l-Vefâ, 2005.
Kabakcı, Ersin. *Çağdaş Batı Literatüründe Kur'an Metnine Yaklaşımlar.* Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
Kaya, Hüsamettin. *Zahiri Mezhebinde Hadis ve Sünnet Anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
Kılıç, Muharrem. "Metnin Yorumlanmasında Nesnel Anlam Arayışları: İbn Hazm–Emilio Betti Örneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2001), 313-328.
Kılıç, Muharrem. "Dînî Bilginin Doğruluğu Bağlamında Zâhirî Epistemoloji". *Bilimname* 2/2 (2003), 157-169.
Kılıç, Sadık. "Nesnellikle Öznellik Arasında Yorum". *İslâmî Araştırmalar* 9 (1996), 103-114.
Koşum, Adnan. "İmam Şâfiî'nin er-Risâle'sini Yazdığı Ortam ve er-Risâle'ye Etki ve Yansımaları". *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (2014), 31-56.

Kotan, Şevket. *Kur'an, Yorum ve Tarih: Tarihselci Okumanın Çıkmazları.* İstanbul: HİKAV Yayınları, 2018.
Kubat, Mehmet. "Selefiyye ile Neo-Selefîliğin Kesişen ve Ayrışan Yönleri". *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2 (2017), 130–148.
Maşalı, Mehmet Emin. "İbn Hazm'ın Dinî Düşünce Sisteminde Kur'an ve Yorum". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 331-358.
Maşalı, Mehmet Emin. "Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Yorum Telakkisi ve Bu Telakkinin Niyetselci ve Felsefi Hermenötiğe Atıfları". *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2004), 73-90.
Maşalı, Mehmet Emin. "İbn Teymiyye'ye Göre Hatalı Tefsir Kuramları". *Bilimname* 15/2 (2008), 123-146.
Mernissi, Fatima. *The Veil and the Male Elite.* Perseus Books, 1991.
Nasr, Seyyed Hossein. *Islamic Life and Thought.* Albany: State University of New York Press, 1981.
Olgun, Hakan. "Reformasyon ve İslâm Reformu Tasnifleri". *Milel ve Nihal* 5/2 (2008), 9–41.
Özafşar, Mehmet Emin. "Günümüz Zâhirî-Selefî Çevrelerin Hadis Algısı ve Literalizm Sorunu". *Zâhirî ve Selefî Din Yorumu.* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) Yayınları 41, İlmî Toplantılar Serisi 2. 217-266. İstanbul: KURAMER, 2019.
Özdil, Ahmet Nusret-Cengiz, Lütfü. "Eş'arilerin Temel Kabullerinin Kötülük Problemiyle İlişkili Görüşlerine Etkileri". *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 11 (2020), 89-113.
Özsoy, Ömer. "Kur'an Hitabının Tarihselliği ve Tarihsel Hitabın Nesnel Anlamı Üzerine". *İslâmî Araştırmalar* 9 (1996), 135-143.
Özsoy, Ömer. *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları.* Ankara: OTTO Yayıncılık, 2015.
Öztürk, Emre. "Nesnelliğin Yükselişi ve Düşüşü". *Tarih Okulu Dergisi* 12/41 (2019), 821-852.
Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak.* 3. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
Öztürk, Mustafa. *Kur'an'a Çağdaş Yaklaşımlar.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
Öztürk, Mustafa. "Zâhirî-Literalist Anlayışın İslâm Düşüncesindeki ve Çağdaş Selefîlikteki İzdüşümleri". *Zâhirî ve Selefî Din Yorumu.* ed. Sönmez Kutlu. 295-332. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
Paçacı, Mehmet. "Kur'an ve Tarihselci Yorum". ed. Necati Kara. *Kur'an ve Dil: Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu*. Erzurum: Bakanlar Matbaası, 2001.
Paçacı, Mehmet. *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz?* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
Polat, Fethi Ahmet. "Modern ve Postmodern Düşüncede Kur'ân'a Yaklaşımlar: Arkoun, Hanefî ve Ebû Zeyd Örneği". *Marife* 1/2 (2001), 7-25.
Ricoeur, Paul. *Yorum Teorisi: Söylem ve Artı Anlam.* çev. Gökhan Yavuz Demir. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2007.
Ricoeur, Paul. "Anlamlı Eylemi Bir Metin Gibi Görmek". *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım*. ed. Paul Rabinow - William Sullivan. çev. Taha Parla. 27-45. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1990.
Serahsî. *Usûlü's-Serahsî.* thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.
Sıcak, Ahmet Sait. *Kur'ân Tefsirinde Öznellik.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
Sıdkî, Muhammed Tevfik. "el-İslâmu huve'l-Kur'ânu vahdeh". *el-Menâr* 9/7 (1906), 515-525.
Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle.* thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü'l-Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938.
Şâtıbî, Ebû İshak. *el-Muvâfakât fî Usûli'ş-Şerîa.* thk. Abdullah Dıraz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
Tan, Oğuzhan. "Kökeni, Oluşumu ve Algılanışı Bakımından İbn Hazm Öncesinde Zâhirîlik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/2 (2010), 137-166.
Tatar, Burhanettin. "Bir Ara/Yeni Mekân Düşünürü: Fazlur Rahman". *Eskiyeni* 50 (2023), 611–629.
Yazıcı, Ahmet. "Kur'ancılık Ekolü ve Namaz". *İslâmî İlimler Dergisi* 15/2 (2020), 317–355

.